

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ & ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ»

**«ΗΓΕΣΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (ΠΑΠΑΦΛΕΣΣΑ)».**

**ΤΟΥ
ΚΟΥΤΕΝΤΑΚΗ ΕΚΤΟΡΑ (ΑΜ:1222Μ011)**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ
ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ : ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΙΡΗΝΗ ΧΕΙΛΑ**

Δεκέμβριος 2023

Τριμελής Επιτροπή

Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιά

Ειρήνη Χειλά, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πειραιά

Copyright © Έκτωρ Κουτεντάκης, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Η παρούσα Διατριβή αφιερώνεται στην οικογένειά μου, τη σύζυγο και τα τρία μου τέκνα, τα οποία στάθηκαν δίπλα μου με αμέριστη κατανόηση και συμπαράσταση, βοηθώντας στη συγγραφή της εν λόγω διατριβής.

Ευχαριστίες

Ως την ελάχιστη δυνατή μνεία οφείλω να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην εκπόνησή της παρούσας διπλωματικής εργασίας και ιδιαίτερα τους καθηγητές του Παντείου Πανεπιστημίου, κ.κ. Χαράλαμπο Παπασωτηρίου, Φίλιππο Καραμπελιά, Κωνσταντίνο Κολιόπουλο, Κωνσταντίνο Αρβανιτόπουλο, Κωνσταντίνο Υφαντή, Ειρήνη Χειλά και το σύνολο των διδασκόντων οι οποίοι μου έδωσαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσω το συγκεκριμένο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών και να αποκτήσω σημαντικές γνώσεις στον τομέα των Στρατηγικών Σπουδών Ασφαλείας.

Σελίδα σκόπιμα κενή

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	12
Σκοπός	13
Προϋποθέσεις.....	14
Παράγοντες	14
Κεφάλαιο Πρώτο	16
Εννοιολογικό Πλαίσιο Ηγεσίας	16
1.1 Ιστορικό πλαίσιο.....	16
1.2 Έννοια Ηγεσίας.....	17
1.3 Στρατιωτική – Πολιτική – Θρησκευτική ηγεσία	18
1.4. Βασικές Θεωρίες Ηγεσίας.....	20
1.4.1 Θεωρία των χαρακτηριστικών.....	20
1.4.2 Προσέγγιση μέσω συμπεριφοράς	20
1.4.3 Ενδεχομενική Θεωρία	21
1.4.4 Συναισθηματική νοημοσύνη	21
1.5 Προσεγγίσεις στρατιωτικής κοινωνιολογίας	23
Κεφάλαιο Δεύτερο	25
Ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πολιτική της επανάστασης του 1821	25
2.1 Θρησκεία και Πολιτική	25
2.2 Ορθόδοξη Εκκλησία και επανάσταση 1821	26
2.2.1 Ορθόδοξη Εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία	26
2.2.2 Ορθόδοξη Εκκλησία πριν την επανάσταση.....	28
2.2.3 Ορθόδοξη Εκκλησία μετά την επανάσταση	29
2.2.4 Ο ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου.....	30
2.2.5. Ιεροκήρυκες - Μοναστήρια	31
2.3. Επίδραση θρησκευτικού παράγοντα στην επανάσταση του 1821.....	33
2.4 Θρησκευτικός παράγοντας στις πολεμικές επιχειρήσεις του 1821	35
2.5 Θρησκευτικός Φανατισμός.....	36
Κεφάλαιο Τρίτο	38
Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας)	38
3.1 Οι κυριότεροι σταθμοί στη ζωή του Παπαφλέσσα.....	38
3.2. Σκιαγράφηση προσωπικότητας Παπαφλέσσα	42
3.3 Κρίσεις ιστορικών	51
Κεφάλαιο Τέταρτο.....	53
Ηγεσία και θρησκευτικός παράγοντας. Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας)	53
4.1 Ηγεσία και θρησκευτικός παράγοντας	53
4.2. Παπαφλέσσας και στρατιωτική ηγεσία.....	54

4.3. Παπαφλέσσας και θρησκευτική ηγεσία	57
4.4. Παπαφλέσσας και πολιτική ηγεσία.....	59
Συμπεράσματα	61
Επίλογος	64
Διαδικτυακές Πηγές (Internet Sites - Blogs).....	66
Ελληνόγλωσηση	67
Ξενόγλωσηση	70
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Α» ΣΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ.....	A-1
Φωτογραφικό Υλικό	A-1
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Β» ΣΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:.....	B-1
Επιστολές Παπαφλέσσα στη Φιλική Εταιρία	B-1
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Γ» ΣΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ	Γ-1
Η Μάχη στο Μανιάκι	Γ-1

Ηγεσία και θρησκευτικός παράγοντας: Η περίπτωση του Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα)

Έκτωρ Κουτεντάκης

Περίληψη

Η έννοια της ηγεσίας απασχόλησε την ανθρωπότητα από τις πρώιμες κοινότητες μέχρι και τις σύγχρονες κοινωνίες. Η αρχική της μορφή αφορούσε στον στρατιωτικό ηγέτη, ο οποίος είχε ταυτόχρονα και πολιτικές ιδιότητες και εξουσίες. Οι κοσμογονικές αλλαγές στο τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου ιδιαίτερα στο τεχνολογικό επίπεδο, είχαν ως επακόλουθο τον διαχωρισμό πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, εμφανίζοντας νέες μορφές ηγεσίας.

Ο θρησκευτικός παράγοντας επηρεάζει την άσκηση της θρησκευτικής εξουσίας, από θρησκευτικούς και πνευματικούς ηγέτες, διότι επιδρά καθοριστικά στο θρησκευτικό συναίσθημα των πιστών. Το θρησκευτικό συναίσθημα αποτελεί παράγοντα δυνάμεως για τους πιστούς σε στιγμές κινδύνων και οπλίζει με ανδρεία σε περιπτώσεις συμφορών διατηρώντας τους ψύχραιμους και θαρραλέους. Στις ατυχίες και δυσκολίες της ζωής του πιστού εμπνέει ελπίδα. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου η θρησκεία χρησιμοποιήθηκε από πολιτικούς, στρατιωτικούς αλλά και θρησκευτικούς ηγέτες για τον χαρακτηρισμό πολέμων ως «ιερών», με σκοπό την παρακίνηση του θρησκευτικού συναισθήματος.

Το θρησκευτικό συναίσθημα για τους κατακτημένους Έλληνες αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα διατήρησης της συλλογικής αίσθησης συμμετοχής σε μία θρησκευτική κοινότητα, την ορθόδοξη εκκλησία, που αποτελούσε τη βασική διαφορά από τους αλλόθρησκους κατακτητές. Η Ορθόδοξη Εκκλησία καθόλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας κράτησε ζωντανά τα στοιχεία που διαφοροποιούσαν τους Έλληνες από τους Οθωμανούς. Κατά το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821, αποτέλεσε το συνεκτικό δεσμό που ένωσε τους κατακτημένους Έλληνες, δίνοντάς τους το όραμα της απελευθέρωσης, σε μια εποχή που δεν υπήρχε η έννοια του έθνους. Οι επαναστατημένοι Έλληνες αναζητούσαν τη Θεϊκή βοήθεια στις πολεμικές δραστηριότητές τους μέσω της προσευχής, της Θείας Μετάληψης και της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων, ιδιαίτερα του Σταυρού.

Ο Παπαφλέσσας αποτελεί μία από τις πιο αμφιλεγόμενες και συγχρόνως πιο ηρωικές μορφές της επανάστασης του 1821. Από μικρός μυήθηκε στο μοναχικό σχήμα, διότι το θεωρούσε ως μοναδικό τρόπο να συνεισφέρει καθοριστικά στην απελευθέρωση της Ελλάδας. Ο ένθερμός του χαρακτήρας και οι πύρινοι λόγοι του ξεσήκωναν του Έλληνες απ' όπου κι αν περνούσε, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιηθεί από τη Φιλική Εταιρία στον

ξεσηκωμό της Πελοποννήσου το Μάρτιο του 1821. Η ορμή του και η φωτιά που «άναβε» στο διάβα ο λόγος του, πολλές φορές τον έκαναν μισητό στους προεστούς και οπλαρχηγούς λόγω του φόβου μην θέσει σε κίνδυνο την επανάσταση. Με την έναρξη της επανάστασης απεκδύθηκε το μοναχικό σχήμα και πολέμησε με πάθος τους κατακτητές.

Ο Παπαφλέσσας αποτελεί σπάνια περίπτωση ηγέτη ο οποίος άσκησε θρησκευτική, πολιτική και στρατιωτική ηγεσία. Ο χαρακτήρας του κατηγορήθηκε λόγω της υπέρμετρης φιλοδοξίας του και του τρόπου που προσπάθησε να ηγηθεί σε κάθε περίπτωση. Ο έκλυτος βίος και οι ραδιουργίες στις οποίες επιδόθηκε εναντίον των οπλαρχηγών και πολιτικών των πρώτων ανεξάρτητων πολιτευμάτων, μπήκαν σε δεύτερη μοίρα όταν συνειδητοποίησε ότι η εκστρατεία του Ιμπραήμ θα κατέστρεφε όλα όσα με αγώνες είχαν κατακτηθεί. Τότε κυριευμένος από άκρατη φιλοπατρία, αψηφώντας το θάνατο ηγήθηκε του Ελληνικού στρατεύματος. Με αυτό τον τρόπο πρωτοστάτησε μία από τις πιο ηρωικές μάχες της Ελληνικής ιστορίας, τη μάχη στο Μανιάκι, η οποία τον τοποθέτησε στο πάνθεον των Ελλήνων ηρώων.

Ο μεγάλος ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος θέλοντας να σκιαγραφήσει με απλά λόγια τον Παπαφλέσσα έγραψε: «Υπήρξεν ανήρ έχων όλα τα ελαττώματα και όλα τα προτερήματα του κρατίστου συνωμότου, το πλανάν και το πλανάσθαι, το τολμάν και το θνήσκειν...».

Λέξεις – κλειδιά : Στρατιωτική – Πολιτική – Θρησκευτική Ηγεσία, Θρησκευτικός Παράγοντας, Επανάσταση 1821, Ορθόδοξη Εκκλησία, Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας).

Leadership and religious factor: The case of Grigorios Dikeos (Papaflessas)

Ektor Koutentakis

Abstract

The concept of leadership employed mankind from early communities to modern societies. Its original form was that of a military leader who had both political qualities and powers. Following the cosmogonic changes at the end of World War II, particularly at the technological level, it resulted in the separation of political and military leadership, showing new forms of leadership.

The religious aspect affects the exercise of religious power by religious and spiritual leaders, because it has a decisive effect on the religious feeling of the faithful. Religious emotion is a force factor for believers in moments of danger and arming with valor in cases of calamity and courage. It inspires hope in the misfortunes and difficulties of their life. There are many cases in which religion has been used by political, military and even religious leaders to label wars as "holy", in order to incite religious sentiment.

Religious sentiment for the rebellious Greeks was the decisive factor in maintaining the collective sense of participation in a religious community, the Orthodox Church, which was the main difference from the other religious conquerors. The Orthodox Church throughout the Turkish rule kept alive the elements that differentiated the Greeks from the Ottomans. It was the cohesive bond that united the conquered Greeks, giving them the vision of liberation, at a time when the concept of the nation did not exist. The rebellious Greeks sought Divine help in their war activities through prayer, the Holy Communion and the use of religious symbols and especially the cross.

Papaflessas is one of the most controversial and most heroic figures of the revolution of 1821. He became a monk as an individualistic way to contribute to the liberation of Greece. His fervent character, his fiery speeches aroused the Greeks from wherever he went and was used by the Filiki Etaireia in the uprising of the Peloponnese in March 1821. His urge and the fire that he was "burning" in his path many times made him hateful to the elders and chieftains because of the fear of revolution not endangering. With the start of the revolution he divested the monastic form and he fought the conquerors passionately.

Papaflessas is a rare case of a leader who exercised religious, political and military leadership. His character was blamed because of his excessive ambition and the way he tried to lead in each occasion. The elusive violence and the intrigues he carried out against the chieftains and politicians of the first independent states, were in second place when he

realized that Ibrahim's campaign would destroy everything that had been conquered by struggles. Then, dominated by unstinting ambition, he defied death and he led the Greek army. So, he was the leader of one of the most heroic battles of Greek history, the battle in Maniaki, which placed him in the pantheon of Greek heroes.

The great historian Konstantinos Paparigopoulos, wanting to outline in simple words Papaflessas, wrote: "There was a man with all the defects and all the advantages of the most formidable conspirator, he could delude himself and others, he could dare and die..."

Keywords: Military - Political - Religious Leadership, Religious Factor, Greek Revolution 1821, Orthodox Church, Grigorios Dikaio (Papaflessas).

Εισαγωγή

Από την εποχή που έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες ανθρώπινες ομάδες που κατόπιν άρχισαν να μετασχηματίζονται σε κοινότητες, εμφανίστηκε από κάποια άτομα η τάση να ξεχωρίζουν, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους. Τις περισσότερες φορές απολάμβαναν την πλήρη αποδοχή των υπολοίπων μελών, καθορίζοντας με τις αποφάσεις τους την πορεία όλης της ομάδας. Αυτοί αποτέλεσαν την πρώτη μορφή ανθρώπινης ηγεσίας.

Έκτοτε και μέχρι τις ημέρες μας η ηγεσία έχει αποκτήσει πρωτεύοντα ρόλο σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής των ατόμων, λαμβάνοντας διάφορες μορφές. Έτσι έχουμε την στρατιωτική, την πολιτική, τη θρησκευτική, την επιχειρηματική ηγεσία κλπ. Οι ανάγκες κάθε μορφής ηγεσίας απαιτούν διαφορετικά χαρακτηριστικά από έναν ηγέτη ο οποίος μπορεί σε κάθε περίπτωση να ασκεί πολλαπλά είδη ηγεσίας. Χαρακτηριστικοί είναι οι ηγέτες που ήταν πολιτικοί συγχρόνως και στρατιωτικοί καθώς και θρησκευτικοί ηγέτες, οι οποίοι αν και έφεραν το σχήμα του αρχιερέα, ασκούσαν και πολιτική ηγεσία.

Η θρησκεία με τη διδασκαλία της έρχεται για να καλύψει την ανάγκη του ανθρώπου να πιστεύει και να εναποθέτει τις ελπίδες του στο Θεό. Μέσω της επίκλησης της Θείας βοήθειας αναζητά την ενίσχυση, για να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες του. Με βάση αυτό οι θρησκείες έχουν ως χαρακτηριστικό ότι μπορούν να διεισδύουν στον ψυχικό κόσμο των πιστών και να επιδρούν στις συμπεριφορές τους. Η επίκληση του θρησκευτικού συναισθήματος ασκεί καθοριστική επιρροή στον ψυχισμό του ανθρώπου και έχει ιστορικά χρησιμοποιηθεί σε απαιτητικές συνθήκες, με αποκορύφωμα τους πολέμους.

Κατά την Τουρκοκρατία στην Ελλάδα, η Ορθόδοξη Εκκλησία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην καθοδήγηση των Ελλήνων χριστιανών και οι εκάστοτε Αρχιερείς και απλοί κληρικοί ασκούσαν εξουσία στους ραγιάδες Έλληνες, στο θρησκευτικό πλαίσιο που τους επέτρεπε η αρχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά την επανάσταση του 1821, αν και αρχικά η επίσημη Εκκλησία, διά του Πατριαρχείου, αποδοκίμασε τις επαναστατικές ενέργειες πολλές ηρωικές μορφές της επανάστασης έφεραν το σχήμα του ιερέα, όπως ο Παπαφλέσσας, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός κλπ.

Ο Γρηγόριος Δικαίος «Παπαφλέσσας» αποτελεί μία από τις ηρωικότερες αλλά και πιο αμφιλεγόμενες προσωπικότητες του αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία. Τα έντονα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του, οι εγωιστικές του εκδηλώσεις, οι

ραδιουργίες και οι υπερβολές του τον έκαναν πολλές φορές ανεπιθύμητο ανάμεσα στους υπολοίπους ήρωες και ηγέτες της επανάστασης. Σε αρκετές περιπτώσεις κατηγορήθηκε ότι έθεσε σε κίνδυνο ακόμη και την ίδια την επανάσταση.¹ Όμως ο υπέρμετρος ζήλος και η απέραντη φιλοπατρία του δεν μπορεί να παραγνωριστεί. Ο χαρακτηρισμός «μπουρλοτιέρης των ψυχών»² που του έχει αποδώσει η λαϊκή παράδοση αποτελεί τον πιο αδιάψευστο μάρτυρα, της καθοριστικής του συμβολής στο «άναμμα της φλόγας» που οδήγησε τους ραγιάδες στην άνευ λογικής επανάσταση ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο ηρωικός του θάνατος στο Μανιάκι αποτέλεσε παράδειγμα αυτοθυσίας, απέναντι σε έναν ανώτερο υλικά και αριθμητικά εχθρό, τον στρατό του Ιμπραήμ.

Ο Παπαφλέσσας αποτελεί σπάνια περίπτωση ηγέτη ο οποίος άσκησε θρησκευτική, πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, καθότι εκτός από Αρχιμανδρίτης, διετέλεσε και πολιτικός (υπουργός) στις πρώτες επαναστατικές κυβερνήσεις. Επίσης ήταν και στρατιωτικός ηγέτης αφού συμμετείχε στις περισσότερες σημαντικές μάχες για την απελευθέρωση της Πελοποννήσου και ετέθη αρχηγός της εκστρατείας κατά του Ιμπραήμ το 1825.

Σκοπός

Σκοπός της παρούσας εργασίας, είναι να αναλυθεί η έννοια της ηγεσίας και η επιρροή του θρησκευτικού παράγοντα στην πολιτική της επανάστασης του 1821. Ακολούθως θα γίνει ανάλυση της περιπτωσιολογικής μελέτης, μέσω της σκιαγράφησης της προσωπικότητας και των ηγετικών ικανοτήτων του Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα), στο θρησκευτικό, στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο. Τέλος θα καταλήξει σε χρήσιμα συμπεράσματα που αφορούν στην επιρροή του θρησκευτικού παράγοντα στον ξεσηκωμό των Ελλήνων, την αξία της ηγεσίας του Παπαφλέσσα και την επίδραση του θρησκευτικού συναισθήματος στον πόλεμο, στον αγώνα για την ανεξαρτησία των Ελλήνων.

¹ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). *Βίος του Παπαφλέσσα*, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ.18-103) Αθήνα: Μέρμηγκας. (σ.43)

² Ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός έχει αποδοθεί στον Παπαφλέσσα από τη λαϊκή παράδοση. Καταγράφεται επίσημα για πρώτη φορά στο βιβλίο του Σπύρου Μελά «ο Μπουρλοτιέρης των Ψυχών» το 1938

Προϋποθέσεις

Για την παρούσα ατομική διατριβή έχουν τεθεί οι παρακάτω προϋποθέσεις:

- α. Δεν υφίσταται επαρκής βιβλιογραφία που να καλύπτει τη δράση του Παπαφλέσσα την χρονική περίοδο κατά την Τουρκοκρατία, αλλά γεγονότα από περιγραφές αυτοπτών μαρτύρων.
- β. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα), αντλούνται αποκλειστικά από τη βιβλιογραφία έργων συναγωνιστών, πολιτικών, φιλελλήνων και αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων της εποχής.
- γ. Κατά την περίοδο πριν και κατά την επανάσταση δεν υπήρχαν στον Ελλαδικό χώρο αξιόπιστοι και κατηρτισμένοι ιστορικοί οι οποίοι θα μπορούσαν να αποδώσουν με σαφήνεια και πληρότητα τα γεγονότα και τις συμπεριφορές που χαρακτήριζαν τις μεγάλες προσωπικότητες της επανάστασης.
- δ. Η βιβλιογραφία που έχει χρησιμοποιηθεί, θεωρείται ακριβής και τα γεγονότα που περιγράφονται έχουν επιβεβαιωθεί από τουλάχιστον δύο συγγραφείς.
- ε. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη δράση του Παπαφλέσσα κατά την παιδική και νεανική του ηλικία, αλλά από τη μύησή του στο μοναχικό σχήμα και μετά.

Παράγοντες

Κατά τη σύνταξη της υπόψη ομαδικής μελέτης, εξετάστηκαν οι παρακάτω παράγοντες:

- α. Η κατάσταση στην προεπαναστατημένη Ελλάδα καταγράφεται αποκλειστικά από Ελληνικές πηγές και στοιχεία από επιστολές Φιλελλήνων που βρίσκονταν στην Ελλάδα συνεισφέροντας στην επανάσταση.
- β. Δεν αναλύεται η πολιτική των Μεγάλων δυνάμεων (Αγγλία – Γαλλία - Ρωσία) και η επιρροή τους στις πολιτικές εξελίξεις της επαναστατημένης Ελλάδας.
- γ. Έχουν αποκλειστεί ανοίκειοι χαρακτηρισμοί πολιτικών εχθρών του Παπαφλέσσα, γεγονότα και πράξεις που δεν επιβεβαιώνονται από τουλάχιστον δύο συγγραφείς της εποχής.
- δ. Η κριτική στις ηγετικές ικανότητες του Παπαφλέσσα γίνεται σύμφωνα με σύγχρονες θεωρίες περί ηγεσίας, μεταγενέστερες των γεγονότων της επανάστασης του 1821.
- ε. Η ηγεσία αποτέλεσε παράγοντα που δεν είχε διδαχθεί σε καμία από τις ηρωικές μορφές της επανάστασης του 1821. Αυτή ήταν αποτέλεσμα ανδρείας, πίστης

στην θρησκεία και στην πατρίδα, αλλά και αποτέλεσμα παραδειγματισμού από άλλους συμπολεμιστές οπλαρχηγούς.

στ. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εμφανώς δεν υποστήριξε από την αρχή την επανάσταση αλλά με την υποβοήθηση των ενεργειών των κληρικών διαδραμάτισε ρόλο στο ξέσπασμα της επανάστασης του 1821.

Κεφάλαιο Πρώτο

Εννοιολογικό Πλαίσιο Ηγεσίας

1.1 Ιστορικό πλαίσιο

Στις πρώτες κοινότητες ο ηγέτης ήταν κατά βάση ο πιο δυνατός και ρωμαλέος. Στην αρχαία Σπάρτη, ήταν ο πιο ικανός πολεμιστής. Στην αρχαία Αθήνα, όπου ανθούσαν οι τέχνες και τα γράμματα ο ηγέτης έπρεπε να είχε έντονα τα χαρακτηριστικά του ρήτορα, αλλά και του στρατιωτικού ηγέτη. Στην Βυζαντινή αυτοκρατορία οι ηγέτες ήταν σπουδαίοι ρήτορες αλλά ταυτόχρονα ριψοκίνδυνοι στρατιωτικοί, δηλαδή η στρατιωτική τους ικανότητα επισκίαζε τη ρητορική. Αργότερα στον Ευρωπαϊκό Μεσαίωνα διακρίνονταν οι απόγονοι αριστοκρατικής γενιάς οι οποίοι ταυτόχρονα ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες.³

Ο όρος ηγέτης ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με στρατιωτικούς όρους, τις στρατιωτικές ικανότητες, τους στρατηγούς και το φαινόμενο των πολεμικών συγκρούσεων και μαχών. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ακόμη και μη στρατιωτικές προσωπικότητες που έχουν χαρακτηριστεί ιστορικά ως ηγέτες όπως ο Περικλής, ο Μωάμεθ, ο Μάο Τσε Τσουνγκ, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, όχι μόνο δεν απέτρεψαν τις πολεμικές συγκρούσεις (Πελοποννησιακός πόλεμος, Α' Παγκόσμιος πόλεμος κλπ.) αλλά τις θεώρησαν κομβικές για την πολιτική τους διαδρομή, και διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο τόσο κατά τη διεξαγωγή τους, όσο και κατά την τελική τους έκβαση, με τη σύναψη συνθηκών. Οι απεικονίσεις τους δίπλα στα στρατεύματα με στρατιωτικά σύμβολα, στολές και οπλισμό, αποτελούν ένδειξη της ταύτισής τους με τα χαρακτηριστικά και τις αρετές της στρατιωτικής φυσιογνωμίας.⁴

Οι σημαντικές αλλαγές που διαδραματίστηκαν μετά το τέλος του Β' ΠΠ ιδιαίτερα στους τομείς της τεχνολογίας, της επικοινωνίας, της πληροφορικής, των σύγχρονων οπλικών συστημάτων, άλλαξαν ριζικά τη μορφή του πολέμου μετατοπίζοντας το βάρος από τις ικανότητες του πολεμιστή στις τεχνολογικές δυνατότητες. Επιπλέον, οι μεγάλες δυνάμεις με παγκόσμια περιφερειακή στρατιωτική ισχύ επιδόθηκαν σε μία προσπάθεια να δημιουργήσουν παγκόσμιους θεσμούς και οργανισμούς με σκοπό να ελέγξουν και να περιορίσουν την έκταση των πολεμικών συγκρούσεων οι οποίες με τα πυρηνικά όπλα γίνονταν όλο και πιο επικίνδυνες.⁵

³ ΓΕΣ/Δνση Δόγματος, (2002), *Δόγμα Διαμόρφωσης Ηγετών του Στρατού Ξηράς*, Αθήνα: Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού. (σ.1)

⁴ Καραμπελιάς, Γ. (2022), *Εισαγωγή υπό τον τίτλο «Ηγεσία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος»*, Αθήνα, (σ.11)

⁵ Καραμπελιάς, Γ. (2015), *Θέματα Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. (σ.54)

Με τη δημιουργία αυτών των θεσμών, όπως ο ΟΗΕ, ο ΟΑΣΕ, το ΝΑΤΟ κλπ, περιορίστηκαν σημαντικά οι πιθανότητες διαφόρων φιλόδοξων – καθεστωτικών προσωπικοτήτων, με παραδοσιακά στρατιωτικές αντιλήψεις επιβολής της εξουσίας, να επιβάλλουν πολιτικο-στρατιωτικές λύσεις με πολεμικούς όρους.⁶ Η επίλυση των διενέξεων με διπλωματικά και πολιτικά μέσα σε συνδυασμό με τη σύγχρονη έννοια της δημοκρατίας οδήγησε στον έλεγχο της στρατιωτικής από την πολιτική εξουσία περιορίζοντας την έννοια της στρατιωτικής ηγεσίας στο στενό επαγγελματικό πλαίσιο.

1.2 Έννοια Ηγεσίας

Εννοιολογικά, η λέξη ηγέτης προέρχεται από το αρχαίο ρήμα ηγέομαι-ηγούμαι, δηλαδή είμαι επικεφαλής, είμαι αρχηγός σε μία ομάδα. Από τις πρώτες κοινωνίες των σπηλαιών μέχρι και το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ο όρος αυτός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με ένα άτομο το οποίο έφερε ταυτόχρονα πολιτικές και στρατιωτικές ικανότητες. Η απόδοση του όρου σε διάσημες στρατιωτικές προσωπικότητες παγκόσμιου βεληνεκούς, είναι ενδεικτική της ταύτισης του στρατιωτικού επαγγέλματος με το χαρακτηρισμό του ηγέτη. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα, του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Ιούλιου Καίσαρα, του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του Τζέγκις Χαν και του Μεγάλου Ναπολέοντα.⁷

Ο ορισμός της ηγεσίας έχει προβληματίσει διαχρονικά τους μελετητές της παγκόσμιας ιστορίας και κοινωνιολογίας. Εμπεριέχει τα στοιχεία της τέχνης, γιατί απαιτεί έναν ιδιαίτερο και διαρκώς διαφοροποιούμενο τρόπο ενάσκησής της, ο οποίος εξαρτάται από τις εκάστοτε συνθήκες. Ταυτόχρονα είναι και επιστήμη, γιατί απαιτεί γνώση του προσωπικού και των μέσων τα οποία θα επηρεάσουν οι αποφάσεις του ηγέτη. Ο C. J. Rost, το 1993 κατέγραψε 221 ορισμούς της ηγεσίας σε 587 δημοσιεύσεις.⁸ Όμως μέχρι και σήμερα, δεν έχει παγιωθεί ένας κοινά αποδεκτός ορισμός ηγεσίας. Αντίθετα, ο αριθμός των ορισμών συνεχώς αυξάνει στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Αυτό όμως που είναι κοινά αποδεκτό είναι το γεγονός ότι η ηγεσία αποτελεί μία σύνθεση ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που προϋπάρχουν αλλά και καλλιεργούνται σε ένα άτομο και το κάνουν να ξεχωρίζει, έναντι των υπολοίπων.⁹

⁶ Καραμπελιάς, Γ. (2022). (σ.11)

⁷ Καραμπελιάς, Γ. (2015). (σ.53)

⁸ Rost, C. J. (1993), *Leadership Development in the New Millennium*, Journal of Leadership Studies. Διαθέσιμο στο <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/107179199300100109> (σ.92-110)

⁹ Δημητρούλη, Δ. (2015), *Στρατιωτικό Ήθος και Ηγεσία*, Αθήνα: ΓΕΕΘΑ. Διαθέσιμο στο https://geetha.mil.gr/wp-content/uploads/2019/11/Srt_hthos.pdf (σ.68)

Στην Ελληνική επανάσταση του 1821, οι ηγέτες – οπλαρχηγοί της επανάστασης για την ανεξαρτησία της Ελλάδας, ήταν ιδιαίτερα ριψοκίνδυνοι, θυσιάζοντας τη ζωή τους στα πεδία των μαχών, με μοναδικό σκοπό την κατάκτηση της ελευθερίας. Αυτό γινόταν αφού επικαλούνταν: «του Χριστού την πίστη την Αγία και της πατρίδος την ελευθερία». Η δράση τους χαρακτηριζόταν από αυταπάρνηση επιδεικνύοντας εκδηλώσεις ηρωισμού, ανδρείας και αυτοθυσίας.

1.3 Στρατιωτική – Πολιτική – Θρησκευτική ηγεσία

Το στρατιωτικό επάγγελμα είναι συνυφασμένο με την έννοια της ηγεσίας και της διοίκησης. Οι στρατιωτικοί και ιδιαίτερα οι απόφοιτοι των παραγωγικών σχολών από μικρή ηλικία καλούνται να ασκήσουν διοίκηση ανθρώπινου δυναμικού σε συνθήκες ειρήνης αλλά και σε επιχειρησιακές ασκήσεις. Η ηγεσία – διοίκηση είναι υποχρεωτική σε κάθε στάδιο της υπηρεσιακής του εξέλιξης¹⁰ και το επίπεδο ενάσκησής της προβλέπεται από τους αντίστοιχους νόμους και διαταγές.

Σύμφωνα με τους στρατιωτικούς κανονισμούς η Στρατιωτική ηγεσία «είναι η διαδικασία επηρεασμού των υφισταμένων, με σκοπό την εκπλήρωση του καθήκοντος με ζήλο και εμπιστοσύνη και την εκτέλεση της αποστολής με πίστη και αφοσίωση με ενδεχόμενο τη θυσία στο πεδίο της μάχης». Αποτελεί την «ικανότητα άσκησης επιρροής και καθοδήγησης των υφισταμένων για την επιτυχή εκπλήρωση της αποστολής και την επίτευξη των τεθέντων Αντικειμενικών Σκοπών».¹¹

Επιπλέον, τα χαρακτηριστικά του στρατιωτικού ηγέτη χωρίζονται σε πνευματικά, φυσικά και συναισθηματικά. Τα πνευματικά αφορούν στην θέληση, την αυτοπειθαρχία, την πρωτοβουλία, την κρίση, την αυτοπεποίθηση, την ευφυΐα και την κουλτούρα (πνευματική καλλιέργεια). Τα φυσικά αφορούν στην υγιεινή, την φυσική κατάσταση και το στρατιωτικό παράστημα και τα συναισθηματικά αφορούν στον αυτοέλεγχο, την ισορροπία και τη σταθερότητα.¹²

Από την αρχαιότητα μέχρι τον 20ο αιώνα, η έννοια της στρατιωτικής ηγεσίας ήταν άμεσα ταυτισμένη με το πολιτικό σύστημα εξουσίας, που αφορούσε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο που ασκούσε την εξουσία. Αυτός ανάλογα με το πολιτικό σύστημα ονομαζόταν: αυτοκράτορας, μονάρχης, τύραννος, σατράπης κλπ. Ο συγκεκριμένος ηγέτης είχε αναλάβει την εξουσία είτε λόγω κληρονομικότητας είτε

¹⁰ Career Path

¹¹ ΓΕΣ/Δνση Δόγματος, (2002). (σ.8)

¹² ΓΕΣ/Δνση Δόγματος, (2002), (σ.41)

λόγω ικανότητας και η εξουσία του αφορούσε τόσο το πολιτικό όσο και το στρατιωτικό επίπεδο. Η προσωπικότητά του είχε πολλά θετικά και αρνητικά στοιχεία, που ήταν υποχρεωμένοι να τα αποδέχονται τόσο οι φίλοι όσο και οι εχθροί, με ανάλογα αποτελέσματα στην πολιτική αλλά και στη στρατηγική των πολεμικών συγκρούσεων.

Κατά την μεταπολεμική περίοδο με τις θεαματικές εξελίξεις της τεχνολογίας αλλά και τις εξελίξεις στο πολιτικό επίπεδο με την εξάπλωση των δημοκρατικών θεσμών, κρίθηκε επιτακτική η ανάγκη διαχωρισμού της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία. Με αυτόν τον τρόπο η πολιτική εξουσία επιβλήθηκε της στρατιωτικής με σκοπό τον έλεγχο της και τον περιορισμό των πολεμικών συγκρούσεων.¹³

Η πολιτική ηγεσία μετά την αποκοπή της από το στρατιωτικό ρόλο και την επικράτηση των δημοκρατικών κοινωνιών, έχει αναλάβει τον πρωτεύοντα ρόλο που καθορίζει την πολιτική και τις τύχες κάθε δημοκρατικού κράτους. Αποτελεί συνάρτηση τριών παραγόντων: της εξουσίας, του κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου στο οποίο κινείται και των υποστηρικτών, στους οποίους ασκεί την ηγεσία. Οι τρεις αυτοί παράγοντες πρέπει να αλληλοεξαρτώνται. Για να ασκείται η πολιτική ηγεσία με επιτυχία πρέπει ο ηγέτης να κατέχει την ικανότητα να διατηρήσει την νομιμοποιημένη πολιτική εξουσία, σε καθορισμένο χρονικό διάστημα, έτσι ώστε να επιτύχει τους στόχους του εντός του πολιτικού πλαισίου. Βασικός στόχος για τη διατήρηση της πολιτικής εξουσίας, είναι η προσέλκυση του πλέον δυνατών μεγαλύτερου αριθμού υποστηρικτών.¹⁴

Η θρησκευτική ηγεσία την οποία διδάσκονται οι ορθόδοξοι θρησκευτικοί ηγέτες, αφορά κατά βάση στην ποιμαντική ηγεσία, η οποία έχει έντονη την έννοια της διδασκαλίας και της καθοδήγησης. Ως βάση της διδασκαλίας της ηγεσίας, η Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία, χρησιμοποιεί την Α' προς Τιμόθεον επιστολή του Αποστόλου Παύλου. Σε αυτήν τονίζεται ότι ο θρησκευτικός ηγέτης, είναι κατά βάση διδάσκαλος και ο λόγος του δεν πρέπει να είναι επιφανειακός αλλά εμπνευσμένος από την Αγία Γραφή. Επίσης αναδεικνύεται η αξία της συμπεριφοράς δηλαδή του προτύπου πίστης που έχει μεγαλύτερη ισχύ από τα λόγια. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην αξία της αγάπης του θρησκευτικού ηγέτη στο «ποίμνιό» του, η πίστη, η αγνότητα και η πνευματική ζωή. Με αυτό τον τρόπο θα επιτευχθεί η ενότητα που χρειάζεται η ορθόδοξη πίστη.¹⁵

¹³ Καραμπελιάς, Γ. (2015), (σ.75)

¹⁴ Παπάζογλου, Μ. (2012), *Σύγχρονη πολιτική ηγεσία* Αθήνα: Παπαζήση. (σ.29)

¹⁵ Α' προς Τιμόθεον επιστολή Αποστόλου Παύλου (4,9-15)

1.4. Βασικές Θεωρίες Ηγεσίας

1.4.1 Θεωρία των χαρακτηριστικών¹⁶

Η προσέγγιση της θεωρίας αυτής επικεντρώνει στην ύπαρξη συγκεκριμένων εγγενών χαρακτηριστικών που έχουν οι ηγέτες και έχει ως αποτέλεσμα να ξεχωρίζουν από τους υπολοίπους. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι σωματικά, κοινωνικά, προσωπικότητας, ευφυΐας, επιβολής κλπ, τα οποία συνθέτουν την προσωπικότητά τους. Σύμφωνα με τον Stogdill¹⁷ τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει κάθε ηγέτης χωρίζονται σε έξι (6) κατηγορίες: Σωματικά, δείκτης ευφυΐας, προσωπικότητας (επιθετικότητα, κινητικότητα, ανεξαρτησία), κοινωνικά χαρακτηριστικά (συνεργατικότητα, διαχείριση προσωπικού, διπλωματία και η κοινωνικότητα) καθώς και χαρακτηριστικά που έχουν σχέση με την ενάσκηση των καθηκόντων όπως: η υπευθυνότητα, η πρωτοβουλία και η μεθοδικότητα.¹⁸

1.4.2 Προσέγγιση μέσω συμπεριφοράς¹⁹

Η προσέγγιση αυτή της ηγεσίας εστιάζει στη μελέτη και ανάλυση της συμπεριφοράς ενός ηγέτη προς τους υφισταμένους του, τις διαπροσωπικές σχέσεις που διατηρεί μαζί τους, καθώς και στον τρόπο που επιλέγει να τους καθοδηγήσει για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος.

Η πιο χαρακτηριστική εφαρμογή της συγκεκριμένης προσέγγισης είναι η προσέγγιση των Blake and Mouton²⁰ που περιγράφει πέντε τύπους ηγετών με βάση τη συμπεριφορά τους: Ο ηγέτης χαρακτηρίζεται αδιάφορος και ανίκανος όταν επιδεικνύει χαμηλού επιπέδου ενδιαφέρον, τόσο για την παραγωγή εργασίας όσο και για τις σχέσεις με τους υφισταμένους. Χαρακτηρίζεται ως υπηρεσιακός όταν επιδεικνύει υψηλό ενδιαφέρον για την παραγωγή και χαμηλό για τους συνεργάτες του και δημοσιοσχεσίτης όταν πράττει το αντίστροφο. Επιπλέον χαρακτηρίζεται ως μέτριος ή ισορροπιστής όταν επιδεικνύει μέτριο ενδιαφέρον για την παραγωγή αλλά και τους υφισταμένους του, ενώ όταν επιδεικνύει πολύ υψηλό ενδιαφέρον για τα παραπάνω έχουμε τον ιδεατό τύπο ηγεσίας και αναφέρεται ως αρχηγός.²¹

¹⁶ Trait Theory

¹⁷ R.M. Stogdill, "Personal factors associated with leadership: a survey of the Literature", Journal of Psychology, vol.25 (1948).

¹⁸ Καραμπελιάς, Γ. (2015), (σ.65)

¹⁹ Behavioral theory

²⁰ R.R. Blake and J.S. Mouton, "Approach for increasing organizational productivity" στο έργο των E.H. Schein and W.G. Bennis (eds), Personal and Organizational Change through Group Methods (New York: Wiley, 1964)

²¹ Καραμπελιάς, Γ. (2015), (σ.66)

1.4.3 Ενδεχομενική Θεωρία²²

Η συγκεκριμένη προσέγγιση ηγεσίας βασίζεται στην ικανότητα του ηγέτη να προβλέπει τις πιθανές αλλαγές που θα επηρεάσουν στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα και κατόπιν να κάνει την καταλληλότερη επιλογή .

Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση υπάρχουν τρεις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις:

α. Η θεωρία της σύμπτωσης απροόπτου (Costigency) σύμφωνα με την οποία υπάρχουν δύο είδη ηγεσίας. Η κατευθυντική, όπου ο ηγέτης οργανώνει, κατευθύνει και ελέγχει την επίτευξη του έργου. Η φιλελεύθερη κατά την οποία ο ηγέτης έχει ως σκοπό να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες και σχέσεις, ώστε οι υφιστάμενοι - συνεργάτες να αναλάβουν πρωτοβουλίες, αξιοποιώντας τις ικανότητές τους, για την τελική επίτευξη του στόχου.

β. Η θεωρία της διαδρομής Στόχου (Path - Goal), που διακρίνεται σε τέσσερις κατηγορίες, ανάλογα με τον τρόπο προσέγγισης που χρησιμοποιεί ο ηγέτης προς τους υφισταμένους του. Τον κατευθυντικό, τον ενισχυτικό, τον συμμετοχικό και τον ηγετικό.

γ. Η θεωρία των καταστάσεων, όπου ο κάθε ηγέτης επιλέγει τον τρόπο συμπεριφοράς του με βάση: τις δικές του ανάγκες, κίνητρα και εμπειρίες. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις απαιτήσεις του εργασιακού περιβάλλοντος. Τις ανάγκες, αξίες και ικανότητες των υφισταμένων και τέλος τη στρατηγική και τους κανόνες που έχουν θέσει τα προϊστάμενα κλιμάκια.

Επιπλέον έχουν αναλυθεί προσεγγίσεις που αφορούν στο βαθμό συμμετοχής των υφισταμένων στη λήψη αποφάσεων, ως ο πλέον καθοριστικός για την επίτευξη των στόχων. Με βάση αυτό διακρίνονται δύο βασικά είδη ηγεσίας: Το αυταρχικό σύμφωνα με το οποίο την αποκλειστικότητα στη λήψη των αποφάσεων την έχει ο ηγέτης και το συμμετοχικό στο οποίο οι αποφάσεις λαμβάνονται από κοινού.²³

1.4.4 Συναισθηματική νοημοσύνη

Η προσέγγιση της συναισθηματικής νοημοσύνης, υποστηρίζει ότι όσο υψηλή και αν είναι η ύπαρξη γνωσιακής ευφυΐας²⁴ σε κάθε ηγέτη, δεν θα μπορέσει να ηγηθεί εάν δεν έχει αναπτύξει σε σημαντικό βαθμό την ικανότητα να κατανοεί, να

²² Situational - Contingency Approach

²³ Καραμπελιάς, Γ. (2015), (σ.68)

²⁴ IQ-Intelligence Quotient

διαχειρίζεται και να καθοδηγεί τόσο τα ατομικά του συναισθήματα, όσο και τα συναισθήματα των συνεργατών και των υφισταμένων του.

Η ικανότητα αυτή, έχει γίνει ευρύτερα διαδεδομένη ως συναισθηματική νοημοσύνη²⁵ και διακρίνεται σε πέντε επιμέρους τομείς δεξιοτήτων: την αυτοεπίγνωση, την αυτοδιαχείριση, τα κίνητρα συμπεριφοράς, την ενσυναίσθηση και τις κοινωνικές δεξιότητες. Ενώ η γνωσιακή ευφυΐα είναι χαρακτηριστικό που ακολουθεί κάθε άνθρωπο από τη γέννησή του, η συναισθηματική νοημοσύνη μπορεί να είναι αποτέλεσμα διδασκαλίας και κατάλληλης εξάσκησης, επιτρέποντας την εκμάθησή της από διαφορετικούς ανθρώπους οι οποίοι κατέχουν διάφορες θέσεις σε μία ομάδα, έναν οργανισμό, μία στρατιωτική μονάδα ή σε μια επιχείρηση.²⁶

Ο Goleman²⁷, οποίος είναι ο εισηγητής της συγκεκριμένης θεωρίας έχει διαχωρίσει έξι διαφορετικούς τύπους ηγεσίας που συνδέονται με τη συναισθηματική νοημοσύνη:

- α. Ηγεσία βασισμένη στις διαταγές – καταπιεστική, όπου ο ηγέτης στηρίζεται στη δύναμη που του δίνει η θέση του, αλλά διακρίνεται από έλλειψη ενσυναίσθησης.
- β. Ηγεσία βασισμένη στο όραμα όπου ο οραματιστής ηγέτης έχει την ικανότητα να ενεργοποιεί τους συνεργάτες του για την επίτευξη κοινού οράματος και διακατέχεται από τις δεξιότητες της ενσυναίσθησης και της αυτοπεποίθησης.
- γ. Ηγεσία βασισμένη στη δημιουργία σχέσεων – συνεργατική όπου ο συνεργατικός ηγέτης δημιουργεί σχέσεις ισορροπίας - αρμονίας και συναισθηματικούς δεσμούς με τα άτομα της ομάδας του και τον διακρίνεται από τις δεξιότητες της ενσυναίσθησης και της επικοινωνίας.
- δ. Ηγεσία βασισμένη στη δημοκρατική διοίκηση όπου ο ηγέτης οδηγεί σε συναίνεση μέσω συμμετοχικών διαδικασιών και διακρίνεται για τις δεξιότητες της επικοινωνίας και συνεργασίας.
- ε. Κατευθυντική ηγεσία, βασισμένη στους στόχους, όπου ο καθοδηγητικός ηγέτης θέτει υψηλά κριτήρια απόδοσης και διακρίνεται από τις ικανότητες της ευσυνειδησίας, της πρωτοβουλίας, της αποδοτικότητας και επίτευξης επιτυχίας.

²⁵ ET - Emotional Intelligence

²⁶ Καραμπελιάς, Γ. (2015), (σ.70)

²⁷ D. Goleman, Emotional Intelligence: Why it can matter more than IQ (New York: Bantam, 1995)

στ. Η ηγεσία βασισμένη στην υποστήριξη όπου ο υποστηρικτικός ηγέτης διακρίνεται από τις δεξιότητες της ενσυναίσθησης και της αυτοεπίγνωσης. Με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά, ο ηγέτης επικεντρώνει στην ανάπτυξη των ικανοτήτων των υφισταμένων του, με σκοπό την αξιοποίησή τους προς όφελος της ομάδας. Τέλος πρέπει να επισημανθεί ότι οι επιτυχημένοι ηγέτες δεν χρησιμοποιούν μόνο έναν από τους παραπάνω τύπους ηγεσίας αλλά πρέπει να διαθέτουν την ικανότητα να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους αξιοποιώντας όλους τους τύπους ανάλογα με τις προκλήσεις των διαφορετικών καταστάσεων, που συναντούν.²⁸

1.5 Προσεγγίσεις στρατιωτικής κοινωνιολογίας

Σημαντική συνεισφορά στην σύγχρονη έννοια της στρατιωτικής ηγεσίας έχουν οι εκφραστές της στρατιωτικής κοινωνιολογίας και ανθρωπολογίας, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την επιρροή της ηγεσίας σε πολεμικές συνθήκες αλλά και σε περίοδο ειρήνης. Η στρατιωτική κοινωνιολογία εμβαθύνει στην επιρροή των κοινωνιολογικών κριτηρίων στην ηγεσία και όχι στην εξήγηση με όρους κοινωνιολογίας.

Πιο συγκεκριμένα ο Robert Stone²⁹ εστίασε στην επιρροή της στρατιωτικής ζωής στον πολίτη-στρατιώτη, η οποία τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ηγεσία και η ομαδοποίηση αποτελούν κοινωνικά συστήματα που συνυπάρχουν σε κάθε στρατιωτική μονάδα και τα οποία οδηγούν το στρατιώτη σε μια έντονη διαδικασία διαντίδρασης, αναγκάζοντάς τον να προσαρμόζεται σε πρωτόγνωρες και ακραίες καταστάσεις. Ο Stone έχοντας ως βάση το επίπεδο ενότητας και την ικανότητα για εκπλήρωση της αποστολής της μονάδας, καταλήγει σε ένα μοντέλο στρατιωτικού ηγέτη ο οποίος, δίνει ιδιαίτερη αξία στα επιμέρους προσωπικά χαρακτηριστικά του ηγέτη.³⁰

Ο David Segal³¹, αξιολογεί τη στρατιωτική ηγεσία σε όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας και επισημαίνει ότι ανάλογα με τον τρόπο που ασκείται αυτή, στο κάθε επίπεδο διοίκησης, επηρεάζεται η ποιότητα και η ποσότητα των καθηκόντων καθώς και η συμπεριφορά των υφισταμένων. Αναγνωρίζεται ότι τα προσωπικά χαρακτηριστικά δεν μπορούν να προδικάσουν επιτυχία σε ηγετικές θέσεις που κατέχει ο στρατιωτικός. Αντίθετα, μπορεί να γίνει αντιληπτή με βάση το σεβασμό των

²⁸ Goleman, D & Boyatzis, R (2014), *Ο Νέος Ηγέτης, η Δύναμη της Συναισθηματικής Νοημοσύνης στη Διοίκηση Οργανισμών*, Αθήνα: Πεδίο. (58-59, 70-71)

²⁹ R. Stone, "Status and Leadership in a Combat Fighter Squadron", *American Journal Sociology*, Vol.51, (1946)

³⁰ Καραμπελιάς, Γ. (2015). (σ.12)

³¹ D. Segal, "Management, Leadership and the Future Battlefield" στο J.G. Hunt and J.D. Blair (eds), *Leadership on the Future Battlefield* (Washington, DC: Pergamon, 1985)

συμπολεμιστών, σε συνθήκες ασκήσεων και επιχειρήσεων και την ικανότητα διαχείρισης ενάσκησης καθηκόντων και συγκεκριμένων απαιτήσεων, καθώς και την ικανότητα να καθοδηγήσει και να καθοδηγηθεί για την επίτευξη συλλογικών στόχων και επιδιώξεων.³²

Ο J. Castongway³³ επικεντρώνεται στον παράγοντα κουλτούρα για τη μελέτη της εκδήλωσης της ηγεσίας³⁴. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο της ηγεσίας είναι μία πολυσύνθετη λειτουργία στην οποία συνυπάρχουν τα προσωπικά χαρακτηριστικά του ηγέτη, ο τύπος της ηγεσίας και της αποστολής που πρέπει να εκπληρώσει, η συμπεριφορά που πρέπει να υιοθετήσει και η ικανότητά του να εμψυχήσει το όραμά του.³⁵

Ο Elan Shamir επικεντρώνει την έρευνά του στην αποκεντρωτική εκτέλεση της αποστολής μέσω της πρωτοβουλίας διοίκησης σε ικανά στελέχη (mission command). Την έρευνά του τη διεξήγαγε στον αμερικανικό, γερμανικό και ισραηλινό στρατό καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι είναι ένα φαινόμενο πολύπλοκο και δύσκολο να μετρηθεί. Επίσης για πρώτη φορά θέτει το ερώτημα της αλλαγής της φιλοσοφίας της στρατιωτικής ιεραρχίας έτσι ώστε να εμπιστευτούν και να δώσουν αρμοδιότητες σε χαμηλόβαθμα στελέχη.³⁶

Για τον Keith Grint³⁷ η έννοια της διαταγής είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ταχύτητα λήψης απόφασης και της εκτέλεσής της. Πηγή της διαταγής είναι ο φόβος και είναι συγκεντρωτική και υποχρεωτική. Δίνεται έμφαση στην οργάνωση, στον καθορισμό δραστηριοτήτων και συμπεριφορών καθώς και στη διαχείριση των πόρων.³⁸

Όσον αφορά στην ηγεσία, συγκρινόμενη με τις έννοιες του command και του management, είναι συνδεδεμένη με την επιτυχία καθώς είναι μη συγκεντρωτική και η ισχύς της προέρχεται από τις δημοκρατικές αξίες και ιδανικά. Οι ηγέτες οι οποίοι διακατέχονται από δημιουργική ευφυΐα, διαίσθηση και ορθή διαχείριση της γνώσης μπορούν να επιλύουν προκλήσεις ιδιαίτερα σε επικίνδυνες καταστάσεις.

³² Καραμπελιάς, Γ. (2022). (σ.71)

³³ J. Castongway, "Distinguish to Unite or leadership in the Canadian Forces at the Start of the Third Millennium"

³⁴ Η μελέτη πραγματοποιήθηκε σε μονάδες των ΕΔ του Καναδά

³⁵ Καραμπελιάς, Γ. (2015). (σ.72)

³⁶ Καραμπελιάς, Γ. (2022). (σ.13)

³⁷ K. Grint, *Leadership, Management and Command: Rethinking D-Day* (New York: Palgrave·MacMillan, 2008)

³⁸ Καραμπελιάς, Γ. (2015). (σ.74)

Κεφάλαιο Δεύτερο

Ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πολιτική της επανάστασης του 1821

2.1 Θρησκεία και Πολιτική

Η παγκόσμια ιστορία είναι γεμάτη με ιστορικά γεγονότα και περιόδους κατά τις οποίες οι θρησκείες χρησιμοποιήθηκαν για να νομιμοποιήσουν σημαντικές αποφάσεις και ενέργειες της πολιτικής εξουσίας. Αυτές αφορούσαν κυρίως στις προσπάθειες των πολιτικών εξουσιών να νομιμοποιήσουν δύσκολες αποφάσεις για τη διεξαγωγή πολέμων, που πολλές φορές χαρακτηρίστηκαν ως «ιεροί» εκμεταλλευόμενοι το θρησκευτικό συναίσθημα των πολιτών. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι οι επίσημες (επικρατούσες) θρησκείες των κρατών εμφανίζουν διαχρονικά μία τάση αλληλεξάρτησης, υποστηρίζοντας την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Αν και αρχικά οι θρησκευτικοί ηγέτες βρίσκονται σε διαμάχη με την κοσμική εξουσία, όταν μετά από αλληλεπίδραση εγκαθιδρύεται νομικά και πολιτικά, η θρησκευτική εξουσία περνά από την αντίδραση στην υποστήριξη της πολιτικής εξουσίας.³⁹

Ο ρόλος της θρησκείας στην υποστήριξη της πολιτικής εξουσίας, σύμφωνα με τον Ted Lewellen, εκφράζεται με τρεις τρόπους:

α. Η πολιτική εξουσία απορρέει άμεσα από τη θρησκεία, όπως συμβαίνει κυρίως στα θεοκρατικά καθεστώτα.

β. Η θρησκεία χρησιμοποιείται για τη νομιμοποίηση της κυβέρνησης (πολιτικής εξουσίας), κυρίως σε ολοκληρωτικά καθεστώτα που επιζητούν εσωτερική νομιμοποίηση και πολιτική επικράτηση.

γ. Η θρησκεία παρέχει τις βασικές αρχές, πεποιθήσεις και παραδόσεις που εκμεταλλεύονται προς όφελός τους οι επίδοξοι πολιτικοί που επιζητούν την άνοδο στην εξουσία.

Ωστόσο, εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η θρησκεία ταυτίζεται με την πολιτική εξουσία, δρώντας υποστηρικτικά προς αυτήν, υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες η θρησκεία βρίσκεται σε διάσταση με την κυρίαρχη εξουσία, αποτελώντας μία δύναμη αντίδρασης. Αυτό συμβαίνει όταν δεν αποτελεί την επικρατούσα ή επίσημη θρησκεία του κράτους ή αποτελεί μία θρησκευτική μειονότητα που αναζητά τη θέση της στην κοινωνία.⁴⁰

³⁹ Lewellen, T. (2009), *Θρησκεία στην πολιτική, Πολιτική Ανθρωπολογία: Μία Εισαγωγή*, (σ.105-129) Αθήνα: Κριτική. (σ.112)

⁴⁰ Lewellen, T. (2009). (σ.107)

Επιπλέον, μία θρησκεία μπορεί να αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό ενότητας και να επιδρά σημαντικά στη διαμόρφωση πολιτικής ταυτότητας ενός λαού ή ενός έθνους. Σε αυτήν την κατηγορία μπορούμε να κατατάξουμε την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία κατά την έναρξη της επανάστασης του 1821.

2.2 Ορθόδοξη Εκκλησία και επανάσταση 1821

2.2.1 Ορθόδοξη Εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολη στις 29 Μαΐου 1453 και την ολοκληρωτική κατάκτηση της ελληνικής επικράτειας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης προσπάθησε να διατηρήσει το θεσμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη νέα πραγματικότητα της σκλαβιάς. Διατήρησε την οργάνωση, τις δομές και την ιεραρχία του και καθιερώθηκε από τη νέα οθωμανική διοίκηση ως μια κοινωνική, οικονομική και πολιτική δύναμη αποτελώντας συγχρόνως τον υποστηρικτή και καθοδηγητή των υπόδουλων ορθόδοξων Ελλήνων.⁴¹

Η στάση της ορθόδοξης εκκλησίας και η ιδεολογία δεν ήρθε σε πλήρη αντίθεση με την κυριαρχία και τις διοικητικές επιλογές των κατακτητών. Για να εξασφαλίσει την δυνατότητα επιβολής και ελέγχου των Ελλήνων είχε επιβάλλει ένα εσχατολογικό πρότυπο σύμφωνα με το οποίο οι ορθόδοξοι Έλληνες είχαν υποταγεί στην μουσουλμανική οθωμανική αυτοκρατορία, ως ένα είδος ποινής και δοκιμασίας, που επέβαλε ο Θεός στους χριστιανούς λόγω των αμαρτιών τους. Η ανατροπή της κατάκτησης ήταν κάτι που είχε να κάνει με τη θέληση του Θεού. Οποιαδήποτε ανθρώπινη επέμβαση, για την αλλαγή της κατάστασης αυτής πριν έρθει η «κατάλληλη ώρα», ήταν βλασφημία που θα διαιώνιζε την τιμωρία, έχοντας επίδραση στο σύνολο των ορθόδοξων Ελλήνων. Συνεπώς, κάθε είδους εκκλησιαστική και κοσμική εξουσία ασκούνταν με βάση την αντίληψη, ότι η Θεία βούληση θα ρύθμιζε τα πάντα, και οι φορείς της λογοδοτούσαν μόνο σε αυτήν.⁴²

Πρακτικά ο Πατριάρχης υποχρεωνόταν να καταβάλλει στο σουλτάνο ένα σημαντικό ποσό προκειμένου να παραλάβει ένα διοικητικό έγγραφο (βεράτι), το οποίο τον αναγνώριζε ως επικεφαλής της Ορθόδοξης Εκκλησίας και περιέγραφε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του, έναντι της οθωμανικής εξουσίας αλλά και των

⁴¹ Κονιόρτας, Π. (1988), *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. 17^{ος} - αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια. (σ.39,42)

⁴² Θεοτοκάς, Ν. (1992), *Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το «Εικοσιένα» στα Ιστορικά – Τεύχος 17*, Αθήνα: Περιοδικά. (352-355)

υπόδουλων Ελλήνων. Ο Πατριάρχης είχε σημαντικές οικονομικές και νομικές αρμοδιότητες και λογοδοτούσε μόνο στο σουλτάνο. Από τα μέσα του 18ου αιώνα στην διοίκηση του Πατριαρχείου άρχισαν να συμμετέχουν οι πέντε (5) «πλησιόχωροι» Μητροπολίτες, οι οποίοι ονομάστηκαν Γέροντες. Αυτοί μαζί με τους Φαναριώτες άρχοντες απέκτησαν τη δυνατότητα να προτείνουν στον εκάστοτε σουλτάνο τον υποψήφιο Πατριάρχη, τον οποίο επέλεγαν ανάλογα με το μορφωτικό του επίπεδο και τον χαρακτήρα του. Επιπλέον, κάθε Γέροντας - Μητροπολίτης είχε υπό τον έλεγχό του μια ομάδα Αρχιερέων, τους οποίους εκπροσωπούσε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, στην Κωνσταντινούπολη.⁴³

Υπό την έννοια αυτή, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης ο Πατριάρχης ήταν ο «αρχηγός» των ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων, τόσο της Ελληνικής επικράτειας αλλά και όπου διέμεναν Έλληνες ορθόδοξοι. Επιπλέον του είχε δοθεί, από την οθωμανική εξουσία η δυνατότητα να διαχειρίζεται αστικού τύπου υποθέσεις, όπως επίλυση υποθέσεων οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, αλλά και διάφορα θέματα που προέκυπταν από τις οικονομικές δοσοληψίες των χριστιανικών πληθυσμών της υπόδουλης Ελλάδας.⁴⁴

Από τα πρώτα χρόνια της σκλαβιάς η Εκκλησία κατόρθωσε να διατηρήσει τα δογματικά και κοινωνικά της θεμέλια που αφορούσαν στον τρόπο λειτουργίας αλλά και επιλογής του ανώτερου και κατώτερου κλήρου. Έτσι κατά τα προεπαναστατικά χρόνια ο κλήρος συμμετέχει σε όλες τις κοινωνικές δομές των μικρών κοινοτήτων, συμμετέχοντας στις διαβουλεύσεις για την ανάδειξη υποψήφιων προυχόντων αλλά και στις συσκέψεις με τους δημογέροντες για σοβαρά θέματα που απασχολούσαν την καθημερινότητα των ραγιάδων.⁴⁵ Οι παρεμβάσεις των κληρικών τύγχαναν πάντα αποδοχής και πολλές φορές διαδραμάτιζαν το ρόλο του διαμεσολαβητή στις οθωμανικές αρχές προς όφελος των υπόδουλων Ελλήνων και παρείχαν συμβουλές σε θέματα αγοραπωλησιών και σύνταξης νομικών εγγράφων (πχ διαθηκών).⁴⁶

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η εξουσία που είχε ο κλήρος να εκδικάζει υποθέσεις οικογενειακού δικαίου, κυρίως θέματα γάμου, η οποία με τα χρόνια επεκτάθηκε και σε υποθέσεις αστικού και κληρονομικού δικαίου. Επιπλέον, είχαν το

⁴³ Κονιόρτας, Π. (1988). (σ.123-127)

⁴⁴ Πέτρον, Ι. (1992), *Εκκλησία και Πολιτική*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης. (σ.83)

⁴⁵ Ο μη μουσουλμάνος υπήκοος (υποτελής / σκλάβος) του σουλτάνου στα χρόνια της τουρκοκρατίας

⁴⁶ Κοντογιώργης, Γ. (1982), *Κοινωνική Δυναμική και Πολιτική Αυτοδιοίκηση: Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα. (σ.277-285)

δικαίωμα μαζί με τους δημογέροντες να συμμετέχουν στα κοινοτικά δικαστήρια παρεμβαίνοντας και πολλές φορές να επηρεάζουν τις αποφάσεις.

Από τα τέλη του 18ου αιώνα η επίσημη ελληνική ορθόδοξη εκκλησία αρχίζει να διαχωρίζεται από το επίσημο οθωμανικό κράτος. Η τάση αυτή γίνεται φανερή και εντός των κόλπων της εκκλησίας, αφού για πρώτη φορά σημαντικοί εκκλησιαστικοί παράγοντες αλλά και Φαναριώτες αρχίζουν να ταυτίζονται με την ορθόδοξη και ισχυρή Ρωσία. Αυτό αποτέλεσε την αρχή της μεταστροφής προς την ιδεολογία της εθνικής επανάστασης, η οποία όμως συνέχισε να αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα από το οικουμενικό Πατριαρχείο. Το 1819 αποτελεί το έτος κατά το οποίο σημαντικοί Αρχιερείς και μέλη του ανώτερου κλήρου αρχίζουν να προσχωρούν στη Φιλική Εταιρία αποδεικνύοντας ότι η πορεία προς την επανάσταση ήταν ανεπίστρεπτη.⁴⁷

2.2.2 Ορθόδοξη Εκκλησία πριν την επανάσταση

Κατά τα δύο τελευταία έτη πριν την επανάσταση, η αναζήτηση πολεμικού υλικού και οι συζητήσεις για τον κατάλληλο χρόνο έναρξης του αγώνα είχαν προχωρήσει, με πρωτοβουλίες της Φιλικής Εταιρίας σε συνεργασία με το Φιλελληνικό κίνημα. Οι προετοιμασίες ήταν ιδιαίτερα έντονες στην Πελοπόννησο, όπου δημογέροντες, προύχοντες αλλά και μέλη του ανώτερου κλήρου, με ιδιαίτερο ζήλο, επιδόθηκαν σε μια προσπάθεια να προβάλλουν τις θέσεις τους σχετικά με τον τρόπο προετοιμασίας αλλά και τον τόπο και χρόνο εκκίνησης της επανάστασης και ανέμεναν την αντίδραση της Φιλικής Εταιρίας. Ο βασικός τους στόχος ήταν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στις μελλοντικές εξελίξεις.

Η προσπάθειά τους να λάβουν οικονομική βοήθεια δεν είχε αποτέλεσμα και αυτός είναι ο βασικός λόγος που αποφασίστηκε η πραγματοποίηση της συνδιάσκεψης της Βαστίτσας (Αίγιο), με σκοπό να ληφθούν αποφάσεις για το μέλλον. Σημαντικό ρόλο στη συνάντηση διαδραμάτισε η παρουσία του Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα), ως επίσημου απεσταλμένου της Φιλικής Εταιρίας. Η εν λόγω συνάντηση πραγματοποιήθηκε σε πολύ έντονο κλίμα στις 26 Φεβρουαρίου 1821, και εκτός του Παπαφλέσσα συμμετείχαν για πρώτη φορά ανώτεροι κληρικοί, ο Χριστιανουπόλεως Γερμανός, ο Κερνίκης Προκόπιος και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός. Σε αντίθεση με τον άκρατο ενθουσιασμό του Παπαφλέσσα, οι υπόλοιποι

⁴⁷ Φιλήμων, Ι. (1971), *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Αθήνα: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη. (389-414)

συμμετέχοντες και κυρίως ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, κράτησαν πιο επιφυλακτική στάση. Η συνδιάσκεψη της Βαστίτσας καταδεικνύει τη συμπίεση του ανώτερου κλήρου με τους προκρίτους στην Πελοπόννησο να ελέγξουν τη διαφαινόμενη επανάσταση, να διατηρήσουν την ισχύ τους, ελέγχοντας τις μελλοντικές εξελίξεις. Αμέσως μετά την επεισοδιακή συνδιάσκεψη, οι οθωμανικές αρχές έχοντας ανακαλύψει τα επαναστατικά σχέδια κάλεσαν στην Τριπολιτσά τους σημαντικότερους αρχιερείς και προκρίτους όπου τους κράτησαν ομήρους και κάποιους από αυτούς τους θανάτωσαν.⁴⁸

2.2.3 Ορθόδοξη Εκκλησία μετά την επανάσταση

Παρά την στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οι επαναστατικές διεργασίες δεν εμποδίστηκαν και σημαντικός αριθμός αρχιερέων και απλών κληρικών ήταν ένθερμοι υποστηρικτές της επανάστασης και της απελευθέρωσης του έθνους. Οι επαναστατημένοι Έλληνες κατά το πρώτο έτος της προέβησαν στη σύσταση τοπικών πολιτευμάτων, δηλώνοντας έμπρακτα την απόφασή τους για απελευθέρωση από την οθωμανική κυριαρχία και την προσπάθεια δημιουργίας ενός ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους.

Σχετικά με τα τοπικά πολιτεύματα, εμφανής ήταν η πρωτοκαθεδρία της Ορθόδοξης θρησκείας, έναντι των άλλων θρησκειών. Στον πολιτικό οργανισμό της «Νομικής Διάταξης Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» που ψηφίστηκε στις 15 Νοεμβρίου 1821 και τον οποίο είχε συντάξει ο Θεόδωρος Νέγρης, ως Έλληνες χαρακτηρίζονται όσοι πιστεύουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι υπόλοιποι χαρακτηρίζονται ως «μέτοικοι».⁴⁹ Επίσης και στο «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» το οποίο ψηφίστηκε στην Τροιζήνα την 1η Μαΐου 1827, ορίζεται ποιος είναι Έλληνας με βάση την πίστη στο Χριστό.^{50 51}

Η πίστη στην Ορθόδοξη Χριστιανική θρησκεία, μετά την επανάσταση, αποτέλεσε για τους επαναστατημένους Έλληνες το συνδετικό στοιχείο που βοήθησε στη συστράτευση έναντι στους οθωμανούς κατακτητές καθότι ήταν το στοιχείο που

⁴⁸ Φραντζής, Α. (1975), *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθής Ελλάδος (Ανατύπωση)*, Αθήνα: Γρηγοριάδης. (σ.98-103)

⁴⁹ «Όσοι κάτοικοι της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν είναι Έλληνες», ενώ «Όσοι κάτοικοι της Ελλάδος δεν πιστεύουσιν εις Χριστόν είναι Μέτοικοι»

⁵⁰ «Καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλεται την θρησκείαν του ελευθέρως και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν. Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού είναι θρησκεία της Επικρατείας»

⁵¹ Δασκαλάκης, Α. (1927), *Τα αίτια και οι Παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα: Αγών. (σ. 237-238, 249- 252)

τους διαφοροποιούσε πλήρως σε σχέση με τον εχθρό. Πλέον υπήρχαν απελευθερωμένες περιοχές στις οποίες ο θρησκευτικός παράγοντας, υπό το πρίσμα της ελευθερίας, συνέχισε να αποτελεί το βασικό ενοποιητικό στοιχείο όλων των αγωνιστών και άμαχων Ελλήνων με σκοπό τη συνέχιση της επανάστασης. Στα πρώτα συντάγματα δεν γίνεται ακριβής αναφορά σε κάποιο συγκεκριμένο δόγμα αλλά στην έκφραση «εις Χριστόν», διαχωρίζοντας τους μουσουλμάνους κατακτητές από τους επαναστατημένους χριστιανούς.⁵²

Σχετικά με τα νεοσυσταθέντα πολιτεύματα της επαναστατημένης Ελλάδας, η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία δεν καθόρισε την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, αλλά ο πατριωτισμός χρησιμοποίησε τη θρησκεία προκειμένου να δημιουργήσει μία εθνική ταυτότητα. Η Εκκλησία καθόλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας κατάφερε να διατηρήσει μία συλλογική αίσθηση ενότητας στηριζόμενη σε θρησκευτικό πλαίσιο, η οποία αργότερα, μέσω του πατριωτικού λόγου μετασχηματίστηκε σε Ελληνική ταυτότητα.⁵³

2.2.4 Ο ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου

Λίγο πριν την έναρξη της επανάστασης στην Κωνσταντινούπολη επικρατούσε μεγάλη αναστάτωση καθώς οι οθωμανικές αρχές με αφορμή τα γεγονότα στις παραδουνάβιες περιοχές είχαν ξεκινήσει αντεκδικήσεις εις βάρος των χριστιανών. Μέσα σ αυτό το κλίμα επαναστατικών προετοιμασιών και οθωμανικών αντεγκλήσεων ο Πατριάρχης συγκάλεσε πατριαρχική σύνοδο, στις 20 Μαρτίου 1821, με την ονομασία «περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων».⁵⁴ Η εν λόγω σύνοδος πραγματοποιήθηκε σε ιδιαίτερα τεταμένο κλίμα και η απόφαση που λήφθηκε ήταν να κλείσουν τα προοδευτικά σχολεία και να απομακρυνθούν οι δάσκαλοι οι οποίοι δυναμίτιζαν το κλίμα. Με αυτό τον τρόπο το Πατριαρχείο θα απέφευγε να κατηγορηθεί ότι έχει ευθύνη για το ξέσπασμα της επανάστασης.

Επιπλέον το Οικουμενικό Πατριαρχείο, υπό την απειλή οθωμανικών αντιποίνων, αλλά και αντίθεσης στην επανάσταση προχώρησε στην έκδοση αφοριστικών εγκυκλίων. Η πρώτη από αυτές εκδόθηκε στις 23 Μαρτίου 1821 από το Γρηγόριο τον Ε΄, με τη συμμετοχή αρχιερέων και εκκλησιαστικών παραγόντων.

⁵² Μανιτάκης, Α. (2000), *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα: Νεφέλη. (σ.75-76)

⁵³ Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (2002), *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Κριτική. (σ.151)

⁵⁴ Λάμπας, Κ. (1987), *Πατριαρχική σύνοδος περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων το Μάρτιο του 1821*, Αθήνα: Μνήμων. (σ.133-134)

Σύμφωνα με αυτή, καταδικάζονταν οι επαναστατικές ενέργειες του Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, χαρακτηριζόμενες ως πράξεις βλασφημίας, απέναντι στο Θεό και ως «αχαριστία» απέναντι στην κραταιά οθωμανική αυτοκρατορία. Παρομοίου τύπου αφοριστικές εγκύκλιοι εκδόθηκαν τον Αύγουστο του 1821 και τον Ιανουάριο του 1822, από τον μετέπειτα Πατριάρχη Ευγένιο το Β' αναδεικνύοντας ότι το Πατριαρχείο, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, δεν επιθυμούσε να υποστηρίξει επίσημα την επανάσταση που ήταν έτοιμη να ξεσπάσει.⁵⁵

2.2.5. Ιεροκήρυκες - Μοναστήρια

Οι πρώτες διοικήσεις των επαναστατημένων Ελλήνων χρησιμοποίησαν σε πολλές περιπτώσεις ιεροκήρυκες για την ανύψωση του ηθικού στα χωριά και γενικότερα στην ύπαιθρο. Αυτοί ανήκαν στον κατώτερο κλήρο, ιεροδιδάσκαλοι και απλοί μοναχοί οι οποίοι περιόδευαν στις επαναστατημένες περιοχές και στους χώρους στρατοπέδευσης αγωνιστών, εμπνυχώνοντας, νουθετώντας και επεξηγώντας με απλή γλώσσα την αξία της επανάστασης. Η βασική τους διδασκαλία ήταν ο φόβος του Θεού και ο σεβασμός στην πίστη, την οποία κήρυσσαν σε όλη την επικράτεια. Ο Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας), ως μέλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας, ήταν ο πρώτος που εισηγήθηκε την αποστολή ιεροκηρύκων οι οποίοι θα αποστέλλονταν και θα δίδασκαν το λαό «περί πατριωτισμού και ελευθερίας». Άλλωστε αυτός ήταν που είχε αποσταλεί την προεπανάστατική περίοδο, για την διάδοση των ιδανικών της επανάστασης.⁵⁶

Η συμβολή των ιεροκηρύκων ήταν καθοριστική στην έκβαση της επανάστασης, διότι χρησιμοποιώντας καθαρά ηθικούς και θρησκευτικούς όρους κατάφεραν να κινητοποιήσουν τον απλό λαό στην υλοποίηση των επαναστατικών στόχων. Άλλωστε ήταν πεποίθηση όλων ότι η θρησκεία ήταν το σημαντικότερο στοιχείο ενότητας αλλά συγχρόνως διαφοροποίησης σε μια επαναστατημένη κοινωνία η οποία δεν είχε ακόμα διαμορφωμένη την εθνική συνείδηση.⁵⁷

Μεγάλη ήταν και η επιρροή των μοναστηριών στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή των Ελλήνων επί τουρκοκρατίας. Τα μοναστήρια παρείχαν στους πιστούς δάνεια, προϊόντα, τρόφιμα, υγειονομική περίθαλψη και προστασία σε νομικές

⁵⁵ Φιλήμων, Ι. (1971), *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη. (σ.309-311)

⁵⁶ Οι ιεροκήρυκες θα αποστέλλονταν: «...εις κήρυξιν του Ευαγγελίου και της ελευθερίας» και θα δίδασκαν το λαό «...περί της Αγίας ημών Πίστεως, περί αγάπης και ομονοίας, και μάλιστα περί πατριωτισμού και ελευθερίας»

⁵⁷ Φερέτος, Μ. (1968), *Μεσσηνίας Ιεροκήρυκες κατά την Επανάσταση του 1821*, Αθήνα: Μεσσηνιακά. (σ.346)

διαφορές που προέκυπταν με την εξουσία. Αποτελούσαν ένα καταφύγιο για τις φτωχές οικογένειες, που πολλές φορές τους ανέθεταν τα παιδιά τους, σε περίπτωση που δεν είχαν την δυνατότητα να τα αναθρέψουν. Άλλωστε η φοροαπαλλαγή των μοναχών, η εξασφάλιση μίας άνετης και ήρεμης, για την εποχή, ζωής, αλλά και η προοπτική της ιεροσύνης, αποτέλεσε κίνητρο για την προσέλκυση νεαρών ατόμων, ιδιαίτερα παιδιών. Οι σημαντικές αυτές παροχές των μοναστηριών και η εμπιστοσύνη που έδειχναν οι υπόδουλοι Έλληνες σε αυτά, δημιούργησαν σχέσεις αλληλεξάρτησης τόσο στο κοινοτικό όσο και στο ευρύτερο επίπεδο. Η ευρύτερη λειτουργία τους αποτέλεσε φορέα κοινωνικών ισορροπιών που πολλές φορές αμφισβητούνταν, διότι ορισμένοι πολιτικοί αλλά και θρησκευτικοί παράγοντες εποφθαλμιούσαν τις περιουσίες αλλά και την παραγωγή των μοναστηριών.⁵⁸

Καθοριστικός ήταν ο ρόλος τους και στην επαναστατημένη Ελλάδα. Η στενή σχέση που είχαν αποκτήσει οι μοναχοί με τον απλό λαό, είχε ως αποτέλεσμα την άμεση εμπλοκή τους στην επανάσταση με αρκετά από αυτά να προσφέρουν πολεμοφόδια και τρόφιμα στους επαναστάτες. Επιπλέον σε πολλές περιπτώσεις προσέφεραν καταφύγιο στους αγωνιστές. Αυτά από νωρίς τέθηκαν υπό τον άμεσο έλεγχο των πρώτων διοικήσεων της πολιτικής εξουσίας που αναδείχθηκαν μετά το ξέσπασμα της επανάστασης. Εντάχθηκαν υπό την αρμοδιότητα του υπουργείου Θρησκείας, ως εθνική περιουσία και τέθηκαν επίσημα στους σχεδιασμούς της για την κάλυψη των αναγκών της Επανάστασης. Η εμπλοκή τους αυτή, σε πολλά από αυτά, κόστισε την ίδια τους την ύπαρξη καθώς πολλά μοναστήρια καταστράφηκαν, λεηλατήθηκαν, χάνοντας έτσι μεγάλο μέρος της περιουσίας τους αλλά και του έμψυχου δυναμικού τους. Όσα επιβίωσαν αντιμετώπισαν σοβαρές οικονομικές δυσκολίες.⁵⁹

Συμπερασματικά, κατά την επαναστατική περίοδο η Εκκλησία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα τεκταινόμενα της ελληνικής Επανάστασης. Αποτέλεσε τον καθοριστικό συνεκτικό δεσμό σε μία εποχή που δεν υπήρχε στον Ελλαδικό χώρο η έννοια του έθνους και συνεπώς η έννοια της εθνικής συνείδησης. Οι αγωνιστές του 1821 καθορίζονταν από την έννοια της τοπικής καταγωγής και της θρησκείας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, εγκατέλειψε την προεπαναστατική ιδεολογία της

⁵⁸ Πετμεζάς, Σ. (1996), «Η εκκλησιαστική οργάνωση υπό τους Οθωμανούς», στο Paolo Odorico, *Αναμνήσεις και συμβουλές του Συναδινού, ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17ος αιώνας)*, (σελ.481-568) Αθήνα: Association «Pierre Belon». (σ.86-97)

⁵⁹ Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, «Λυτά Έγγραφα», τόμος 3, Αθήνα 1978, (σ.13), τόμος 6, Αθήνα 1981, (σ.26, 268).

υποταγής στο Σουλτάνο και, χρησιμοποιήθηκε στο να νοηματοδοτήσει τις επαναστατικές εξελίξεις.⁶⁰

2.3. Επίδραση θρησκευτικού παράγοντα στην επανάσταση του 1821

Οι πρωτεργάτες και εμπνευστές της επανάστασης του 1821 (Υψηλάντης, Μαυροκορδάτος, Νέγρης, Γαζής, Κωλέττης), ήταν άνθρωποι οι οποίοι είχαν ζήσει και σπουδάσει στο εξωτερικό και είχαν διαποτιστεί με τις βασικές αρχές της ελευθερίας και της ισότητας, που πρέσβευε η Γαλλική επανάσταση. Όμως, δεν αντιπροσώπευαν τον απλό Ελληνικό λαό. Η μεγάλη πλειοψηφία των ραγιάδων Ελλήνων στερούνταν βασικής παιδείας και η βασική τους επιρροή ήταν ταυτισμένη με τις αρχές της ορθοδοξίας. Σε όλη τη διάρκεια της σκλαβιάς, η ορθόδοξη χριστιανική πίστη ήταν συνυφασμένη με τη ζωή, τα ήθη και τα έθιμα των Ελλήνων.⁶¹

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο κατά την έναρξη της επανάστασης στην Πελοπόννησο δεν υπήρξε ιδιαίτερη προθυμία των απλών κατοίκων για συμμετοχή σε αυτήν. Για να επιτευχθεί η καθολική συμμετοχή στον αγώνα έπρεπε να στηριχτεί ο σκοπός της επανάστασης σε αξίες γνωστές και σταθερές σε αυτούς, οι οποίες θα ήταν διαχρονικές και κοινές για ολόκληρο το Ελληνικό έθνος.

Η περιοδική ανάπλαση μύθων που νομιμοποιούν την αντίδραση όπως είναι μία εθνική επανάσταση, δημιουργεί έναν συνεκτικό δεσμό, έναν ιερό κοινό σκοπό. Αυτός ο δεσμός υπερβαίνει τα προσωπικά οφέλη και συμφέροντα και τις προσωπικές διαφορές, συνενώνοντας ολόκληρη την κοινότητα.⁶² Συνεπώς, η απόφαση να πολεμήσουν για την ανεξαρτησία ήταν γιατί είχαν γαλουχηθεί με παλιούς μύθους, προφητείες (περί μαρμαρωμένου βασιλιά κλπ), και στις παραδόσεις της Ορθόδοξης εκκλησίας κατά τη διάρκεια τη τουρκικής σκλαβιάς.⁶³ Άλλωστε η θρησκευτική ταυτότητα αποτελούσε το βασικό στοιχείο το οποίο τους διαφοροποιούσε από τους κατακτητές, αλλόθρησκους Τούρκους.

Η βασική θρησκευτική θεώρηση με την οποία είχαν γαλουχηθεί οι Έλληνες, ήταν ότι ο Οθωμανικός ζυγός αποτελούσε «Θεία τιμωρία», για να προστατευτούν οι Ορθόδοξοι από την παπική Δύση. Προκειμένου να εξιλεωθούν για τα αμαρτήματα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, έπρεπε να περάσουν πολύχρονες σκληρές δοκιμασίες και

⁶⁰ Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (2002), (σ.149).

⁶¹ Γιανναράς, Χ. (1968), *Τίμωι με την Ορθοδοξία. Νεοελληνικά Δοκίμια*, Αθήνα: Αστήρ. (σ.180)

⁶² Lewellen, T. (2009). (σ.109)

⁶³ Δασκαλάκης, Α. (1927), *Τα αίτια και οι Παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα: Αγών. (σ.14-19)

στο τέλος θα ερχόταν η «Θεία συγχώρεση» που θα έφερνε τη λύτρωση και την ελευθερία.⁶⁴

Οι Έλληνες της εποχής εκείνης δεν αυτοχαρακτηρίζονταν ως «Έλληνες», αλλά ως συνδυασμός θρησκευτικής ταυτότητας και φυλής (πχ Χριστιανός Μανιάτης, Χριστιανός Σουλιώτης κλπ). Με το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821 η θρησκευτική και πατριωτική ιδεολογία ήρθαν σε αλληλεξάρτηση, ώστε οι Έλληνες να διαμορφώσουν ένα κοινό σκοπό, να πειστούν να πάρουν τα όπλα ενάντια στον Τούρκο κατακτητή. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Μακρυγιάννη: «Η πατρίδα και η θρησκεία είναι το παν, δι' αυτά σηκώσαμε τα άρματα».⁶⁵

Με αυτό τον τρόπο η επανάσταση κηρύχθηκε σε όλη την επαναστατημένη Ελλάδα ως θρησκευτική πράξη με διάφορες ιεροτελεστίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ύψωση του σταυρού σε περίοπτη θέση, τον οποίο ασπάζονταν οι αγωνιστές, δίνοντας όρκους στην πατρίδα και στο Θεό σε συνδυασμό με την τέλεση λειτουργιών πριν τις μάχες.⁶⁶ Επιπλέον οι πολιτικοί και στρατιωτικοί ηγέτες της επανάστασης είχαν ενσωματώσει στους λόγους τους, φράσεις περί Θείας πρόνοιας, ότι ο Θεός είχε αποφασίσει την ελευθερία της Ελλάδος⁶⁷ και με βάση αυτό έπρεπε οι Έλληνες να πολεμήσουν γιατί είχαν εξασφαλισμένη την πρόνοιά Του. Με αυτό τον τρόπο οι αρχικοί ενδοιασμοί αντικαταστάθηκαν με θρησκευτικό ενθουσιασμό που χαρακτήριζε τους οπλαρχηγούς τους κληρικούς αλλά και τον απλό λαό οι οποίοι με αυταπάρνηση συμμετείχαν στον αγώνα.

Σημαντικό ρόλο στην τόνωση του θρησκευτικού και πατριωτικού συναισθήματος, έφερε η καθιέρωση των θρησκευτικών συμβόλων. Αυτά απεικονίζονταν κατά βάση στις επαναστατικές σημαίες και στα λάβαρα τα οποία είχαν ως σκοπό να ενώσουν τους αγωνιστές. Κυρίαρχη θέση είχε το σύμβολο του Σταυρού, το οποίο απεικονιζόταν στα λάβαρα και στις σημαίες είτε αυτόνομα είτε πλαισιωμένο με θρησκευτικές παραστάσεις αγίων, αγγέλων κλπ. Παρά τα διαφορετικά σχήματα και αποχρώσεις ο σταυρός παρέμεινε το βασικό σύμβολο. Επιπλέον θρησκευτικά σύμβολα όπως ευαγγέλια και εικόνες χρησιμοποιήθηκαν για να ευλογούν τα όπλα των αγωνιστών, πριν την έναρξη της μάχης. Η χρήση των θρησκευτικών συμβόλων

⁶⁴ Κολιόπουλος, Ι. (2000), *Ιστορία της Ελλάδας από το 1800. Το έθνος, η πολιτεία και η κοινωνία των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη: Βανιάς, (σ.28)

⁶⁵ Μακρυγιάννη, Ι. (1947), *Στρατηγού Μακρυγιάννη - Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Βαγιωνάκη.

⁶⁶ Πρωτοψάλτης, Ε. (1956), *Απομνημονεύματα Κανέλλου Δεληγιάννη. Τόμος Ι*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη. (σ.134)

⁶⁷ Ο Κολοκοτρώνης απ' όπου περνούσε έλεγε την πασίγνωστη φράση: «Ο Θεός υπέγραψε την ελευθερία της Ελλάδας και δεν παίρνει πίσω την υπογραφή του».

συνδέθηκε και με τους όρκους των αγωνιστών, οι οποίοι γι' αυτό το λόγο χαρακτηρίζονταν «ιεροί» και «ευλογημένοι» από την εκκλησία, δίνοντάς τους μεγαλύτερη αξία γιατί αφορούσαν μία ιερή υπόσχεση προς το Θεό.⁶⁸

Η συμμετοχή στις μάχες της επανάστασης χαρακτηρίστηκε από μία θρησκευτική ιδεολογία που αφορούσε την επανάσταση απέναντι στον αλλόθρησκο κατακτητή. Ο απλός λαός είχε ως σημείο αναφοράς το θρησκευτικό καθήκον που συνέπιπτε με το πατριωτικό καθήκον, που όμως κυριαρχούσαν οι χριστιανικές παραδόσεις και αξίες.

2.4 Θρησκευτικός παράγοντας στις πολεμικές επιχειρήσεις του 1821

Κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων της επανάστασης του 1821, το θρησκευτικό συναίσθημα ήταν έντονο σε όλες τις εκφάνσεις πριν κατά και μετά τη διάρκεια των μαχών. Πριν τις μάχες με τον εχθρό, οι επαναστάτες συμμετείχαν στις θρησκευτικές λειτουργίες και δοξασίες, κοινωνούσαν τα «Άχραντα Μυστήρια», εξομολογούνταν και προσεύχονταν τόσο ατομικά όσο και ομαδικά. Επιπλέον, πριν την αναχώρηση για τη μάχη χαρακτηριστικός ήταν και ο αγιασμός των πολεμικών σημαίων.⁶⁹

Πολλές φορές για την ικανοποίηση των θρησκευτικών και πνευματικών αναγκών αρκετοί κληρικοί συνόδευαν το στρατιωτικό τμήμα στη μάχη, κρατώντας ιερατικούς σταυρούς και εικόνες της Θεοτόκου και κατά τη διάρκεια αυτής πραγματοποιούσαν παρακλήσεις προς υποστήριξη των μαχητών. Στο τέλος της μάχης πραγματοποιούνταν, με ιδιαίτερη κατάνυξη, η νεκρώσιμη ακολουθία και ταφή των νεκρών από τους ιερείς.⁷⁰

Η ορθόδοξη τελετουργία κατά τις μάχες της επανάστασης του 1821 άσκησε καθοριστική επιρροή στους αγωνιστές. Προσπάθησε τονώνοντας το θρησκευτικό συναίσθημα να βοηθήσει τους αγωνιστές να αντιμετωπίσουν το φόβο του θανάτου κατά τη διάρκεια της μάχης και την αίσθηση της «άνωθεν» βοήθειας στον αγώνα κατά των αλλοθρήσκων. Με αυτόν τον τρόπο θα πολεμούσαν με αυταπάρνηση χωρίς φόβο,

⁶⁸ Βακαλόπουλος, Α. (2019), *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821: οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ηθική*. Θεσσαλονίκη: Σταμούλη. (σ.69)

⁶⁹ Φραντζής, Α. (1975), *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθής Ελλάδος (Ανατύπωση)*, Αθήνα: Γρηγοριάδης. (345-346)

⁷⁰ Βακαλόπουλος, Α. (2000), *Η Ιστορία του νέου Ελληνισμού. Τόμος 6*. Θεσσαλονίκη: Σταμούλη. (950-953)

κάτι που έγινε φανερό σε όλες τις μάχες της επανάστασης, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από έντονες πράξεις ηρωισμού.

2.5 Θρησκευτικός Φανατισμός

Η Ελληνική επανάσταση χαρακτηρίστηκε από πράξεις βίας και μισαλλοδοξίας και από τις δύο εμπόλεμες παρατάξεις. Αυτές είχαν ως βασικό χαρακτηριστικό τον έντονο θρησκευτικό φανατισμό που διακατέχονταν οι δύο εμπόλεμες πλευρές και ακολουθούσαν μετά την λήξη των μαχών ανάλογα με το αποτέλεσμα. Αφορούσαν σφαγές αμάχων, αιχμαλώτων, κληρικών, βασανισμοί πολεμιστών, καταστροφές και πυρπολήσεις ναών και θρησκευτικών κτισμάτων.

Ο θρησκευτικός φανατισμός των Ελλήνων είχε ως κύρια αιτία τη συμμετοχή κληρικών και μοναχών στον αγώνα, είτε ως υποστηρικτές και εμπνευστές, είτε με αυτοπρόσωπη συμβολή στις εμπόλεμες συγκρούσεις ως πολεμιστές. Το αποτέλεσμα ήταν, οι Ελληνικές δυνάμεις, άτακτες κατά το πλείστον, να επιδοθούν αρκετές φορές σε καταστροφές τζαμιών και άλλων μουσουλμανικών κτισμάτων αλλά και θρησκευτικών συμβόλων.⁷¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της άλωσης της Τριπολιτσάς στην οποία υπήρξαν περιστατικά σφαγών τούρκων πολεμιστών, αιχμαλώτων αλλά και αμάχων, τα οποία είχαν ως αιτία τα φανατικά κηρύγματα των συμμετεχόντων ιερέων, που προήγαγαν το θρησκευτικό μίσος και το φανατισμό. Χαρακτηριστικό είναι το μήνυμα του επισκόπου Λιδωρικίου Ιωαννίκιου, ο οποίος καλούσε κάθε χριστιανό να αντιμετωπίσει τους Τούρκους ως «λέων ηγριωμένος» για να διεκδικήσει την «υβρισθείσα ιερά θρησκεία».⁷²

Στην εμφάνιση φαινομένων θρησκευτικού φανατισμού συνέβαλλε και ο υπέρμετρος φανατισμός των Οθωμανών τόσο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όσο και στις προσπάθειες να καταπνίξουν την Ελληνική επανάσταση. Οι Οθωμανοί διακατεχόμενοι από έντονο θρησκευτικό και εθνικό φανατισμό, επιδίδονταν σε κάθε είδους αγριότητες, σφαγές αμάχων, αιχμαλώτων και βίαιους εξισλαμισμούς υπό την απειλή του θανάτου. Πολλές φορές επιδίδονταν σε καταστροφές, πυρπολήσεις χριστιανικών ναών και βεβηλώσεις ιερών συμβόλων και τάφων.

⁷¹ Βακαλόπουλος, Α. (1970), *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821: οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*. Θεσσαλονίκη: Σταμούλη. (169-170)

⁷² Σουρμέλης, Δ. (2019), *Ιστορία των Αθηνών και κατά τον υπέρ της Ελευθερίας Αγώνα αρχομένη από της Επαναστάσεως μέχρι την Αποκατάσταση των Πραγμάτων*. Αθήνα: Εκάτη. (σ. 45)

Οι Οθωμανοί για να καταπολεμήσουν την καθοριστική επίδραση του θρησκευτικού συναισθήματος στους επαναστατημένους Έλληνες επιδίδονταν σε επιθέσεις στους χριστιανικούς ναούς ακόμα και κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας προβαίνοντας σε σφαγές και αγριότητες. Επίσης, παρατηρήθηκαν φαινόμενα σφαγών ιερέων ακόμη και εντός των ναών, εξευτελισμών και ταπεινώσεων των κληρικών τις περισσότερες φορές σε κοινή θέα ενώπιον του απλού λαού, για λόγους παραδειγματισμού. Οι Οθωμανοί μπορούσαν να διακρίνουν την επιρροή που είχε ο κλήρος στο ηθικό και στην ψυχολογία των επαναστατημένων Ελλήνων. Γι' αυτό το λόγο προσπάθησαν να περιορίσουν τις δραστηριότητες των κληρικών και να υποβαθμίσουν το θρησκευτικό συναίσθημα, που επιδρούσε σημαντικά στην συνέχιση της επανάστασης.⁷³

Οι στρατιωτικοί και θρησκευτικοί ηγέτες των Οθωμανών εκμεταλλεύτηκαν τη διδασκαλία της μουσουλμανικής θρησκείας, η οποία δικαιολογεί πράξεις βίας κατά τον πόλεμο εναντίον των αλλοθρήσκων και σε συνδυασμό με τις πολεμικές ενέργειες εναντίον του Οθωμανικού κράτους, δημιουργήθηκε ένα εκρηκτικό μίγμα στο οποίο επικράτησε ο θρησκευτικός φανατισμός. Ο πόλεμος εναντίον των χριστιανών συνδέθηκε με την παράδοση του τζιχάντ (ιερός πόλεμος), η οποία αποτελεί μία από τις βασικές πρακτικές έκφρασης της μουσουλμανικής διδασκαλίας σύμφωνα με το κοράνιο.⁷⁴

⁷³ Βακαλόπουλος, Α. (2000). (σ.951)

⁷⁴ Γιαννουλάτος, Α. (2006), *Ισλάμ. Θρησκευτολογική Επισκόπηση*. Αθήνα: Ακρίτας. (σ.293-295)

Κεφάλαιο Τρίτο

Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας)

3.1 Οι κυριότεροι σταθμοί στη ζωή του Παπαφλέσσα

Ο Γρηγόριος Δικαίος είχε καταγωγή από το χωριό Πολιανή του Δήμου Αμφίας της Μεσσηνίας, το οποίο βρίσκεται 30 χιλιόμετρα έξω από την Καλαμάτα. Το όνομα Φλέσσας αποδόθηκε ως παραφθορά του Εφέσιος ή Εφεσαίους από κάποιον πρόγονό του που καταγόταν από την Έφεσο. Ο πατέρας του ονομαζόταν Δημήτριος, και είχε αποκτήσει 28 τέκνα με 2 διαφορετικές συζύγους. Η μητέρα του ονομαζόταν Κωνσταντίνα, από το γένος των Ανδρिकाίων και ο Παπαφλέσσας αποτελούσε το μικρότερο από τα 10 παιδιά της.⁷⁵

Γεννήθηκε στην Πολιανή το 1788 και το όνομά του ήταν Γεώργιος. Τα πρώτα γράμματα τα διδάχθηκε από ένα μοναχό στο χωριό του. Κατόπιν, ένας συγγενής του πατέρα του τον έστειλε στο σχολείο της Δημητσάνας, το οποίο εκείνη την εποχή ήταν το πιο φημισμένο για την εκπαίδευση που παρείχε, διδακτήριο του Μοριά. Εκεί διδάχθηκε τη βασική μόρφωση και αφού αποφοίτησε χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος και έπειτα μοναχός. Κατόπιν το 1816 έφυγε για το μοναστήρι της Βαλανιδιάς Καλαμών, το οποίο ήταν αφιερωμένο στην Παναγία.⁷⁶

Στη Μονή Βαλανιδιάς Καλαμών χειροτονήθηκε διάκονος και μυήθηκε στο μοναχικό σχήμα σε ηλικία 29 ετών. Από τότε ο λαός τον αποκαλούσε Παπαφλέσσα και με αυτό το όνομα έμεινε γνωστός στην ιστορία. Όμως ο Παπαφλέσσας γρήγορα ήρθε σε φιλονικία με τον επίσκοπο Μονεμβασίας και κατέφυγε στη Μονή της Ρεκίτσας, η οποία βρισκόταν μεταξύ Μυστρά και επαρχίας Λεονταρίου. Το ανήσυχο του πνεύμα τον έκανε να φύγει και από αυτό το μοναστήρι, το 1817, μετά από μία διαμάχη με έναν Τούρκο αξιωματούχο, λόγω μίας απάτης που έστησε προς όφελος των περιουσιακών στοιχείων της Μονής.

Από εκεί πέρασε στη Ζάκυνθο όπου για πρώτη φορά άκουσε για τις διακηρύξεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της Γαλλικής Επανάστασης και τις διδασκαλίες για την αξία της ελευθερίας και της ζωής του ανθρώπου. Στη Ζάκυνθο γνώρισε για πρώτη φορά

⁷⁵ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). *Βίος του Παπαφλέσσα*, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ.18-103) Αθήνα: Μέρμηγκας. (σ.31) και Γούδας, Α. (2009). (σ.23-24)

⁷⁶ Γούδας, Α. (2009). *Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας*, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ.111-153) Αθήνα: Μέρμηγκας. (σ.114)

τον Κολοκοτρώνη ο οποίος λόγω της εξωτερικής του εμφάνισης δεν τον εντυπωσίασε ιδιαίτερα.⁷⁷

Κατόπιν πέρασε στην Κωνσταντινούπολη το 1817, όπου συνάντησε τον Μητροπολίτη Δέρκων, με τον οποίο είχαν κοινή καταγωγή. Αυτός τον σύστησε στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' ο οποίος εντυπωσιάστηκε με τον ενθουσιασμό του και τον χειροτόνησε Αρχιμανδρίτη.⁷⁸

Σημαντικό σταθμό της ζωής του αποτέλεσε η γνωριμία του στην Κωνσταντινούπολη με τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο ο οποίος ήταν απόστολος της Φιλικής Εταιρίας, με καταγωγή από την Πελοπόννησο. Αυτός βλέποντας τον πόθο του και τις ικανότητές του, μύησε τον Παπαφλέσσα στη Φιλική Εταιρία στις 28 Ιουνίου 1828, σε ηλικία 32 ετών. Μετά από τη μύησή του εγκατέλειψε εξ ολοκλήρου τα μοναχικά και ιερατικά του καθήκοντα και αφοσιώθηκε στις ανάγκες της Φιλικής Εταιρίας.⁷⁹

Επειδή οι Φιλικοί διαπίστωσαν ότι ήταν έξυπνος και ενεργητικός και όντας Αρχιμανδρίτης, του ανέθεσαν καθήκοντα «αποστόλου», δηλαδή απεσταλμένου της Φιλικής Εταιρίας στην ελληνική επικράτεια και τις παραδουνάβιες ηγεμονίες για τη διάδοση των επαναστατικών ιδεών της εταιρίας. Χαρακτηριστικός είναι ο επίμονος τρόπος που απειλεί τον Αναγνωστόπουλο, ακόμα και με την ίδια του τη ζωή, για να μάθει ποια είναι η Αρχή της Φιλικής Εταιρίας. Έκτοτε, αφού συνάντησε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, συνέχισε με αμείωτο πόθο τον αγώνα για την προετοιμασία της Επανάστασης. Χρησιμοποιώντας το ιερατικό του σχήμα πηγαίνει στο Ιάσιο, στο Γαλάτσι, στο Βουκουρέστι, στο Ισμαήλ και σε όλες τις Παραδουνάβιες περιοχές όπου με μεγάλο ζήλο κατηγεί, οργανώνει συγκεντρώσεις, αναθέτει καθήκοντα, ενθαρρύνει και μυεί νέα πρόσωπα στη Φιλική Εταιρία.⁸⁰

Τελικά μετά από σύσκεψη της Φιλικής Εταιρίας στο Ισμαήλ της Βεσσαραβίας, το Σεπτέμβριο του 1820, λαμβάνεται η απόφαση να αποσταλεί στην Πελοπόννησο, για να κηρύξει την επανάσταση. Κατόπιν ορίστηκε εκπρόσωπος του Υψηλάντη, έλαβε 90.000 γρόσια για τα έξοδα του αγώνα και τον Δεκέμβριο 1820 φεύγει με τελικό

⁷⁷ Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004), Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, ο Μάρτυρας Μπουρλοτιέρης των Ψυχών, *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, (σ.46-61) (σ.47-48)

⁷⁸ Παπαφλέσσας (1788 – 1825) κληρικός, πολιτικός και οπλαρχηγός της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. (2022, Μάιος) Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://www.timesnews.gr/papaflessas-1788-1825-klirikos-politikos-kai-oplarchigos-tis-ellinikis-epanastasis-toy-1821/>

⁷⁹ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.120)

⁸⁰ Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004), (σ.49)

προορισμό την Πελοπόννησο, αυτοαποκαλούμενος ως έξαρχος του Πατριάρχη. Ακολουθεί μία πορεία μέσω της Μυτιλήνης και περνά στο Αϊβαλί όπου τόσο πολύ ενέπνευσε με τα φλογερά του κηρύγματα που άμεσα οι ντόπιοι συνέλεξαν χρήματα και ναυλώθηκε ολόκληρο πλοίο με πυρομαχικά για τον αγώνα. Αφού πέρασε από την Ύδρα έφτασε στο Ναύπλιο, όπου αντιμετώπισε πολύ αρνητικό κλίμα από τους προεστούς, με αποτέλεσμα να κυκλοφορεί αρματωμένος και φρουρούμενος από σωματοφύλακες.⁸¹

Ιστορική έχει μείνει και η παρουσία του στη Διάσκεψη της Βοστίτσας, όπου ο Παπαφλέσσας χρησιμοποιώντας το σχήμα του ως εκπροσώπου της Φιλικής Εταιρίας και του Πατριαρχικού έξαρχου, «λέγοντας αλήθειες και ψέματα» προσπάθησε να πείσει τους παρευρισκόμενους, οι οποίοι ήταν εξέχοντα πρόσωπα της Φιλικής Εταιρίας, ότι μετέφερε σαφή εντολή από τον Υψηλάντη να ξεκινήσει η επανάσταση. Χρησιμοποίησε πολλές ανακρίβειες λέγοντας ότι είχε εξασφαλιστεί η στρατιωτική συνδρομή της Ρωσίας για την προστασία των Ελλήνων χριστιανών και ότι υπάρχουν αποθήκες γεμάτες με πολεμοφόδια και τρόφιμα.⁸²

Ήταν τόσο η ένταση που προκάλεσε στη διάσκεψη της Βοστίτσας ώστε σκέφτηκαν να τον συλλάβουν και να τον παραδώσουν στις οθωμανικές αρχές για να φυλακιστεί διότι φοβήθηκαν μην αποτύχει η Επανάσταση πριν αρχίσει.⁸³ Τελικά κανένας δεν πείστηκε από τα λεγόμενά του και η σύσκεψη τελείωσε χωρίς αποτέλεσμα.⁸⁴

Μετά το ξέσπασμα της επανάστασης πολέμησε με ιδιαίτερο πάθος και ηρωισμό. Ξεκίνησε από το Άργος, όπου οργάνωσε την επανάσταση και ίδρυσε την πρώτη νέα διοίκηση. Τον Απρίλιο πήγε στην Κόρινθο όπου ηγήθηκε της πολιορκίας του φρουρίου της και προέβη στην πυρπόληση του περίφημου ανακτόρου του Κιαμήλ Μπέη κατά την εισβολή του Κεχαγιά Μπέη, με σκοπό να ενοχοποιήσει τους Έλληνες που δεν ήθελαν να πολεμήσουν. Συνέχισε με αμείωτο πάθος τον αγώνα του ενάντια στους Τούρκους στην Καρύταινα, στα Βέρβена, στα Δερβένια, στα Τρίκορφα Κορινθίας και συμμετείχε στην πτώση της Κορίνθου.⁸⁵ Συμμετείχε στην εκστρατεία

⁸¹ Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004), (σ.50-51)

⁸² Γούδας, Α. (2009). (σ.125)

⁸³ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.43)

⁸⁴ Παπαφλέσσας, ο μπουρλοτιέρης των ψυχών. (2021, Ιανουάριος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://timisto1821.gr/παπαφλέσσας-ο-μπουρλοτιέρης-των-ψυχών/>

⁸⁵ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.68-69)

κατά του Δράμαλη πολεμώντας με τον Κολοκοτρώνη στο Μαλανδρίνο, και με τον Υψηλάντη στην Περαχώρα, και στο Αγιονέρι στις 28 Ιουλίου 1822.⁸⁶

Ο Παπαφλέσσας υπηρέτησε την πατρίδα και ως πολιτικός. Την 1η Δεκεμβρίου 1821, συμμετείχε στην Πρώτη εθνοσυνέλευση του Άργους, ως πληρεξούσιος όπου και έγινε γερουσιαστής και αντιπρόεδρος της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Επιπλέον, συμμετείχε και στη συνέλευση του Άστρους όπου και ορίστηκε Υπουργός Εσωτερικών στις 27 Απριλίου 1821 και Υπουργός Αστυνομίας τη 1η Ιουλίου του ίδιου έτους. Τα παραπάνω Υπουργεία, τα οποία διατήρησε μέχρι και τη μέρα του θανάτου του.⁸⁷

Χαρακτηριστικές είναι οι επιστολές του όπου καλούσε την κυβέρνηση να πυρπολήσουν τα χωριά της Τριπολιτσάς που ήταν πιστά στον Κολοκοτρώνη⁸⁸. Επιπλέον, πρωτοστάτησε στην εμφύλια διαμάχη του 1825, που είχε ως αποτέλεσμα την φυλάκιση οπλαρχηγών της επανάστασης, στην Ύδρα, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Κολοκοτρώνης.

Βλέποντας τον εσωτερικό κίνδυνο αλλά και τη δειλία πολλών Ελλήνων καπεταναίων και στρατιωτών, καθώς και το διχασμό που επικρατούσε μεταξύ των αγωνιστών καθώς και τις αρχικές νίκες του Ιμπραήμ Πασά, κατάλαβε ότι η διχόνοια και ο εμφύλιος ήταν καταστροφή για την επανάσταση. Τότε πρωτοστάτησε με επιστολή του στις 14 Μάϊου 1825 ζητώντας επίμονα από τα κυβερνητικά συμβούλια που λάμβαναν χώρα στο Ναύπλιο, να απελευθερώσουν τους οπλαρχηγούς και ιδιαίτερα τον Κολοκοτρώνη, διότι προέβλεπε την καταστροφή του έθνους.⁸⁹ Η μόνη ελπίδα ήταν να δοθεί γενική αμνηστία να ενωθούν όλοι οι Έλληνες κατά του εχθρού. Δυστυχώς, παρά τη μεγαλόθυμη αυτή πρόταση του Παπαφλέσσα, αν και ήταν υπουργός, δεν εισακούστηκε. Ο Κουντουριώτης, ελεγχόμενος από τον Μαυροκορδάτο και φοβούμενος μην χάσει την εξουσία δεν απελευθέρωσε τους αγωνιστές που ήταν φυλακισμένοι στην Ύδρα.⁹⁰

Τότε ζήτησε από το Εκτελεστικό Σώμα να του αναθέσει την αρχηγία της εκστρατείας κατά του Ιμπραήμ το οποίο και έγινε δεκτό. Η πρώτη του ενέργεια ήταν να γράψει εκ νέου επιστολή προς την κυβέρνηση τον Μάρτιο του 1825 για αμνήστευση

⁸⁶ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.70)

⁸⁷ Γούδας, Α. (2009). (σ.141)

⁸⁸ Παπαφλέσσας, ο μπουρλοτιέρης των ψυχών. (2021, Ιανουάριος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://timisto1821.gr/παπαφλέσσας-ο-μπουρλοτιέρης-των-ψυχών/>

⁸⁹ «διά να μην αργοπορώσι περισσότερο και η αργοπορία αύτη βλάπτει καιρίως το Έθνος, ανάγκη πάσα το Σ. τούτο Σώμα να επιτάξει τον Κ. Θεόδωρον Κολοκοτρώνην, εάν κατά την απόφασιν της Διοικήσεως εκβήκεν να ταχύνη τον εκεί πηγαίον του και την στρατολογίαν ταυτοχρόνως, διά να δυνηθώμεν να συγκεντρωθώμενικαναί προς αντίκρουσιν του εχθρού δυνάμεις»

⁹⁰ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.72)

και απελευθέρωση των οπλαρχηγών.⁹¹ Κατόπιν ξεκίνησε ένα αγώνα να συνενώσει τους Έλληνες εναντίον του εχθρού κάνοντας μια γρήγορη διαδρομή στα χωριά της Πελοποννήσου.

Αρχικά αποφάσισε να αντιμετωπίσει τον Ιμπραήμ στο χωριό Δράινα της Μεσσηνίας, αφήνοντας το δρόμο ανοικτό προς την Καλαμάτα. Μέχρι την τελευταία στιγμή ήλπιζε ότι θα έρχονταν ενισχύσεις από τον Πλαπούτα και τους υπολοίπους οπλαρχηγούς. Στις 18 Μάϊου ενημερώθηκε ότι ο Ιμπραήμ στρατοπέδευσε στο χωριό Σκαρμύγκα. Τότε πήρε την απόφαση να κινηθεί προς το Μανιάκι. Η θέση ήταν εντελώς ακατάλληλη καθότι ήταν ανοχύρωτη. Παρά τις προτροπές των υπολοίπων καπεταναίων και του ίδιου του αδερφού να υποχωρήσουν, ο Παπαφλέσσας αφού τους πρόσβαλε, δεν υποχώρησε.⁹²

Η μάχη ήταν άνιση και μετά από ηρωική μάχη οι Έλληνες ηττήθηκαν. Ο Παπαφλέσσας ο οποίος είχε επιλέξει την πιο επικίνδυνη θέση⁹³, ήταν πλέον νεκρός. Σύμφωνα με πληροφορίες οι απώλειες των Ελλήνων ήταν 550 άνδρες ενώ των Αιγυπτίων 1200-1500. Ο Ιμπραήμ αναζήτησε το νεκρό Παπαφλέσσα και αφού τον βρήκε, ζήτησε να τον στήσουν πάνω σε ένα δέντρο και αφού στάθηκε για λίγο να τον κοιτάζει⁹⁴ αναφώνησε: «Πραγματικά αυτός ήταν ένας ικανός και γενναίος άνθρωπος και καλύτερα να τον συλλαμβάναμε ζωντανό, διότι θα μας ήταν πολύ χρήσιμος».⁹⁵

3.2. Σκιαγράφηση προσωπικότητας Παπαφλέσσα

Η συλλογή επιλεγμένων κειμένων και καταγεγραμμένων ιστορικών στοιχείων της δράσης αλλά και της συμπεριφοράς του Παπαφλέσσα έχει ως σκοπό να σκιαγραφήσει συγκεκριμένες πτυχές της προσωπικότητας του ήρωα. Αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις όχι μόνο των αντιδράσεων σε κρίσιμες καταστάσεις αλλά και του συνολικού τρόπου δραστηριοποίησής του τόσο πριν, όσο και μετά την επανάσταση. Με βάση αυτά τα στοιχεία, μπορούμε να αντιληφθούμε τον τρόπο που κάθε φορά αντιλαμβανόταν την ηγεσία και την επίδραση του θρησκευτικού συναισθήματος σε αυτήν.

⁹¹ Καπετανάκης, Σ. (2015), *Οι Μανιάτες στην Επανάσταση του 1821*, Αθήνα: Λακωνικές Σπουδές. (σ.574)

⁹² Παπαφλέσσας, ο μπουρλοτιέρης των ψυχών. (2021, Ιανουάριος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://timisto1821.gr/παπαφλέσσας-ο-μπουρλοτιέρης-των-ψυχών/>

⁹³ Το πιο προκεχωρημένο «ταμπούρι», συνοδευόμενος από Γάλλο Αξιωματικό

⁹⁴ Παράρτημα «Β», Εικόνα 10 (σ.Β-5).

⁹⁵ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.100)

Ο Φωτάκος παραθέτει έναν αρχικό χαρακτηρισμό για τον πατριωτισμό και το πάθος του για την ανεξαρτησία της πατρίδας: «Επειδή εκ φύσεως αγαπούσε την ελευθερία της πατρίδας του, ήταν εχθρός των Τούρκων και πίστεψε ότι καταλληλότερος τρόπος ενέργειας προς απελευθέρωση του έθνους δεν ήταν τίποτε άλλο από το κληρικό και ιδίως το μοναχικό σχήμα. Έχων δε κλίση και έρωτα πολύ σε αυτό, μετά την έξοδο από το σχολείο έγινε μοναχός στο μοναστήρι της Βελανιδιάς».⁹⁶

Ο Παπαφλέσσας μύηθηκε στο μοναχικό σχήμα αλλά από την αρχή της μοναστικής του ζωής έδειξε τα πρώτα σημάδια ότι δεν ήταν προορισμένος να γίνει καλόγερος. Δεν ήταν προορισμένος να μονάζει ως μοναχός και να πειθαρχεί στους ηγουμένους του. Γρήγορα ήρθε σε ρήξη με τον Επίσκοπο Μονεμβασιάς, στου οποίου τη δικαιοδοσία ήταν και κατέφυγε στο Μοναστήρι της Ρεκίτσας. Μα ούτε εκεί κατάφερε να σταθεί πολύ. Βρήκε νέα αφορμή όχι μόνο να έρθει σε διαμάχη αλλά και να απειληθεί από τους Τούρκους.⁹⁷

Άλλωστε πριν φύγει για την Κωνσταντινούπολη και ενώ τον κυνηγούσε το τουρκικό απόσπασμα ανέβηκε σε ψηλό μέρος και φώναξε: «Τούρκοι μην πυροβολείτε τους αθώους αδελφούς μου, εγώ φεύγω και δεν θα επανέλθω απλός καλόγερος, αλλά μητροπολίτης ή πασάς».⁹⁸ Είχε υπέρμετρη φιλοδοξία και επιθυμία να προαχθεί στο βαθμό του Μητροπολίτη και στην Κωνσταντινούπολη κατάφερε να χειροτονηθεί αρχιμανδρίτης από τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' με τη βοήθεια του Μητροπολίτη Δέρκων, ο οποίος βρισκόταν ήδη στο Πατριαρχείο. Από τότε χρησιμοποιούσε την ιδιότητα του Πατριαρχικού συνοδικού εξάρχου για να πείσει ότι ήταν απεσταλμένος του Πατριάρχη, οπουδήποτε πήγαινε να κηρύξει και να τονώσει το επαναστατικό αίσθημα των Ελλήνων.⁹⁹

Οι Φιλικοί επειδή ήταν έξυπνος και με ιδιαίτερη ενεργητικότητα τον στέλνουν στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, όπου ξεδιπλώνει τις ικανότητές του ως κατηχητής, οργανωτής και δραστήριος απόστολος. Καθοριστικής σημασίας στη ζωή του ήταν η γνωριμία του με τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο ο οποίος τον μύησε στη Φιλική Εταιρία. Ο φλογερός και ανυπόμονος χαρακτήρας του φανερώθηκε όταν μετά την επάνοδό του στην Κωνσταντινούπολη, από τις ηγεμονίες, προσπάθησε να βρει μόνο του τον Αναγνωστόπουλο. Όταν βρήκε τον κατάλληλο χρόνο, τον έκλεισε μέσα σε ένα

⁹⁶ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.24)

⁹⁷ Γούδας, Α. (2009). (σ.114)

⁹⁸ Γούδας, Α. (2009). (σ.116)

⁹⁹ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.31)

δωμάτιο και τον απείλησε με μαχαίρι να του πει «θέλω να μου ομολογήσεις ποια είναι ο αρχή της Φιλικής Εταιρίας και να με γνωρίσεις σε αυτή. Εάν δεν μου ομολογήσεις την πηγή σε σφάζω και μετά πηγαίνω στο σουλτάνο και προδίδω τα πάντα, Έτσι χάνεις τη ζωή σου και γίνεσαι προδότης».¹⁰⁰ Η επίμονη και ανορθόδοξη αυτή συμπεριφορά αποτέλεσε την ευκαιρία να γνωρίσει τον Υψηλάντη και τα άλλα ηγετικά στελέχη της Φιλικής Εταιρίας.

Ο Παπαφλέσσας όσους κινδύνους και αν διέτρεχε ήταν αδύνατο να μετριάσει το ζήλο του. Δημιουργούσε συχνά επεισόδια με τους Τούρκους και πολλές φορές συνελήφθη για «ανήκεστων» συμπεριφορά και απελευθερώθηκε μετά από επέμβαση Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Για να μην γίνει αντιληπτός, οι Φιλικοί στην Κωνσταντινούπολη αποφάσισαν να τον προστατέψουν και να τον στείλουν στην Πελοπόννησο να κατηχεί, για να κρύβεται ευκολότερα και συγχρόνως να προετοιμάσει την Επανάσταση.¹⁰¹

Απ' όπου περνούσε ο Παπαφλέσσας, αναζωπύρωνε τόσο πολύ τα πνεύματα, υπέρ της επανάστασης, ώστε οι φρονιμότεροι ήθελαν με κάθε τρόπο να τον απομακρύνουν από την περιοχή λόγω του «επικίνδυνου» και «άμετρου ζήλου» λόγου του. Αλλά ούτε από ομιλίες και συμβουλές ηρεμούσε, ούτε φοβόταν σε καμία περίπτωση τους Τούρκους. Επίσης, όταν έφτασε στις Κυδωνίες της Μ. Ασίας προκάλεσε τόσο μεγάλη έξαψη στο φρόνημα των Ελλήνων ώστε άρχισαν να προμηθεύονται πολεμοφόδια και μάζεψαν τόσα πολλά ώστε τα φόρτωσαν και σε πλοίο και τα έστειλαν στην Πελοπόννησο, σχεδόν ένα χρόνο πριν ξεκινήσει η επανάσταση.¹⁰²

Ο Φωτάκος στην Πελοπόννησο τον χαρακτηρίζει δραστήριο με επιρροή που είχε τόση πειθώ στις ομιλίες του ώστε πολλές φορές πίστευε και ο ίδιος τα ψέματα που έλεγε. Σε άλλο σημείο τονίζει ότι είχε ανάψει τόσο μεγάλη φωτιά με τα λόγια, που οι προεστοί έφτασαν στο σημείο να σκεφτούν ότι πρέπει να τον σκοτώσουν «διότι ανακάτωσε τόσο πολύ την Πελοπόννησο και ότι γράφουν τούρκοι και χριστιανοί γι' αυτόν ότι θα χαθούμε εξαιτίας του εδώ που μας φορτώθηκε».¹⁰³

Ο συγγραφέας Σταύρος Σκοπετέας για να τονίσει το πάθος του Παπαφλέσσα και τη επίδραση των λόγων στην έναρξη της επανάστασης γράφει: «...Ελληνική καρδιά εμπυρευματισθείσα υπό του «μπουρλοτιέρη» Παπαφλέσσα τον πύρινον λόγον,

¹⁰⁰ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.31)

¹⁰¹ Καπετανάκης, Σ. (2015), (σ.24)

¹⁰² Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.121-124)

¹⁰³ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.62)

ήρπασεν αίφνης από τας χείρας του πεπρωμένου με την θρασύτητα του Προμηθέως το ιερόν πυρ και ήναψεν πελωρίας φλόγας ανά τας τέσσαρας γωνίας της Ελληνίδος γης...». ¹⁰⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι η μεγαλύτερη ικανότητα του Παπαφλέσσα ήταν τα «πύρινα λόγια» του με τα οποία συνέβαλε στη συναισθηματική παρόρμηση των Ελλήνων, όχι με λογικά επιχειρήματα, αλλά με τόσο πάθος που είχε αποτέλεσμα να ενεργοποιεί ακόμα και τους διστακτικούς και αναβλητικούς.

Σύμφωνα με τον Γούδα, μόλις μνηθήκε στα μυστήρια της Φιλικής Εταιρίας «αποποιήθηκε καθ' ολοκληρία όχι μόνο ότι ήταν μοναχός και μάλιστα αρχιμανδρίτης αλλά και ότι ήταν άνθρωπος, υποκείμενος σε συκοφαντίες και σε κινδύνους ικανές να καταστρέψουν όχι μόνο αυτόν αλλά και την ίδια τη Φιλική Εταιρία». Σε άλλο σημείο γράφει χαρακτηριστικά «Μόλις άρχισε η επανάσταση, ο Παπαφλέσσας μετασχηματίστηκε καθ' ολοκληρίαν σε καλό πολεμιστή. Φέροντα μάλιστα τα επιδεικτικότερα των τότε όπλων και ενδυμάτων, ¹⁰⁵ διά δε τον τρόπο που πολεμούσε, εξέπληττε τους πάντες». ¹⁰⁶ Σε αυτό το σημείο γίνεται φανερό ότι η παιδική του επιθυμία να αναλάβει καθοριστικό ρόλο στην προσπάθεια για απελευθέρωση της πατρίδας του, εκπλήρωσε τον παιδικό του πόθο και αναζωπύρωσε τον πόθο για ελευθερία.

Η παρουσία του στη μυστική σύσκεψη της Βοστίτσας 26 Φεβρουαρίου 1821 είναι από τις πιο χαρακτηριστικές που επιδεικνύουν τα έντονα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του. Σε αυτήν παρουσιάστηκε ως εκπρόσωπος του Υψηλάντη ¹⁰⁷ και έξαρχος του Πατριάρχη. Ενώπιον Φιλικών, Αρχιερέων και προεστών, υποστήριξε με υπέρμετρο πάθος την ανάγκη άμεσης έναρξης της επανάστασης, υποστηρίζοντας ψευδώς ότι όλα ήταν έτοιμα και η Ρωσία θα υποστήριζε πλήρως τον αγώνα. Χρησιμοποίησε πολλές ανακρίβειες λέγοντας ότι είχε εξασφαλιστεί η συνδρομή της στρατιωτική συνδρομή της Ρωσίας, για την προστασία των Ελλήνων χριστιανών και ότι υπάρχουν αποθήκες γεμάτες με πολεμοφόδια και τρόφιμα. ¹⁰⁸ Το μεγάλο του πάθος για την απελευθέρωση της πατρίδας τον παρέσυρε να ανεβάζει τους τόνους, να επιτίθεται με απρεπείς και προσβλητικές εκφράσεις σε όσους διαφωνούσαν μαζί του.

¹⁰⁴ Σκοπετέας, Σ. (1948), *Η έναρξιν του υπέρ ελευθερίας ιερού αγώνος, Στο Γ. Αναπλιώτη (επιμ.): Η Καλαμάτα και η επανάστασις του 21*, Καλαμάτα: Διάδοσις. (σ.49)

¹⁰⁵ Ο Παπαφλέσσας φορούσε μια περικεφαλαία και γι' αυτό τον παρατηρούσαν οι άνθρωποι με μεγάλη περιέργεια και του έκαναν μεγάλη υποδοχή.

¹⁰⁶ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.122, 144)

¹⁰⁷ Παράρτημα «Α», εικόνα 11 (σ.Α-6).

¹⁰⁸ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.150)

Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση με βαρείς χαρακτηρισμούς στον Παλαιών Πατρών Γερμανό, ο οποίος τον χαρακτήρισε ως «επιπόλαιο και εξωλέστατον». Ο Παπαφλέσσας σε όλες τις ερωτήσεις των προυχόντων, αρχιερέων και δημογερόντων απάντησε με ιδιαίτερο ζήλο και φωνασκώντας σε σημείο που πολλοί σκέφτηκαν να τον θανατώσουν. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Φραντζή ότι «κατετάρατε συνεχώς τον εγκέφαλο των πάντων, παρουσιαζόμενος ως αντιπρόσωπος του Υψηλάντη».¹⁰⁹ Στο τέλος της σύσκεψης, αφού τους χαρακτήρισε δειλούς και ανεύθυνους, «που τρέμουν για τα τομάρια τους» απείλησε τους πάντες να ακολουθήσουν τα λεγόμενά του: «οι εντολές που πήρα είναι ιερές. Θα κάμω αυτό που μου ορίσαν είτε το θέλετε είτε δεν το θέλετε».¹¹⁰

Και πραγματικά, οι πρώτες «τουφεκιάς» που προηγήθηκαν της Επανάστασης ήταν από το Φεβρουάριο του 1821 του Παπαφλέσσα, ο οποίος με μία ομάδα 30 ανδρών ξεκίνησε να πολεμά άναρχα με ενέδρες σε διάφορα μέρη της Πελοποννήσου και ιδιαίτερα στην περιοχή των Καλαβρύτων. Αργότερα τον μιμήθηκαν αργότερα και άλλοι.¹¹¹ Με αυτό τον τρόπο απέδειξε ότι δεν μπορούσε να συγκρατήσει την ορμή του και ανεξαρτήτως του ότι δεν έπεισε τους υπολοίπους, ξεκίνησε μόνος του με απaráμιλλο πάθος.

Με δικές του προτροπές στις 23 Απριλίου 1821 πυρπολήθηκε το παλάτι του Κιαμήλ Μπέη στην Κόρινθο. Για την ενέργεια αυτή έχει κατηγορηθεί έντονα. Ο Φωτάκος ως αιτία αυτής του της ενέργειας αναφέρει τη φυγή των Ελλήνων. Αυτό τον θύμωσε πολύ και προχώρησε στην πυρπόληση του παλατιού για να ενοχοποιήσει τους Έλληνες που βρίσκονταν εκεί και δεν ήθελαν να πολεμήσουν. Κατόπιν τους εκδίωξε εκτός του πύργου και τα πράγματά τους τα μοίρασε στους στρατιώτες.¹¹² Βλέπουμε ότι δεν ανέχτηκε την άρνηση συμμετοχής τους στην επανάσταση και όσοι Έλληνες το έκαναν αυτό, τους χαρακτήριζε προδότες και δειλούς.

Αν και ήταν ιερέας και θα μπορούσε να συμμετέχει με άλλους, πιο ανώδυνους τρόπους στην επανάσταση, αυτός πολέμησε σε όλες τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο, επιδεικνύοντας τις πολεμικές του αρετές. Ήταν τόσο μεγάλη η αγάπη για την πατρίδα και η φλόγα που έκαιγε μέσα του που ο Αγαπητός την αναδεικνύει με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο: «Άμα τη εκρήξει του αγώνος, ήρπασε τα όπλα,

¹⁰⁹ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.126)

¹¹⁰ Μόσχου, Ν. (1978), Π. Καρατζάς *Ο Αγνοημένος Παλαιών Πατρών Γερμανός Ο Τιμημένος*, Αθήνα: Κέδρος. (σ.167)

¹¹¹ Καπετανάκης, Σ. (2015), (σ. 37, 38, 54) & Φραντζής, Α. (1975), (146)

¹¹² Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.68)

έρριπεν το ένδυμα του μοναχού και μετασχηματίσθη εις πολεμιστής, όστις έτρεχεν ακράτητος όπου πυρ και καπνός και αλλαλαγμοί και θάνατος». ¹¹³

Μετά την τελική μάχη και τη νίκη εναντίον του Δράμαλη, στα Δερβενάκια, στην οποία πήρε μέρος στο πλευρό του Κολοκοτρώνη, ο Παπαφλέσσας δραστηριοποιήθηκε έντονα στην πολιτική, εγκαταλείποντας τους στρατιωτικούς συντρόφους του. Έξυπνος και τετραπέρατος καθώς ήταν, αποφάσισε πως έπρεπε να ακολουθήσει την πολιτική για να ξεχωρίσει και να ικανοποιήσει την υπέρμετρη φιλοδοξία του. Μα η παρουσία των οπλαρχηγών, καπεταναίων και ιδιαίτερα της αρχηγικής φυσιογνωμίας του Κολοκοτρώνη του αφαιρούσαν την πρωτοκαθεδρία». ¹¹⁴

Όταν ανέλαβε πολιτικά καθήκοντα στη κυβέρνηση, εγκατέλειψε τα όπλα και επιδόθηκε σε ραδιουργίες. Ως υπουργός εσωτερικών και αστυνομίας ζούσε με μεγάλη πολυτέλεια και σκανδάλιζε πολλούς έχοντας τα ελαττώματα των Τούρκων «μεγιστάνων». ¹¹⁵ Διαφαίνεται ότι η μεγάλη απήχηση που είχαν τα λόγια του στους ξεσηκωμένους Έλληνες, τόνωσαν τη φιλοδοξία του να αναρριχηθεί στο πολιτικό επίπεδο. Ήθελε να ξεχωρίσει, να έχει το προβάδισμα έναντι των υπολοίπων καπεταναίων και οπλαρχηγών και να έχει λόγο στις εξελίξεις.

Όμως, ούτε σαν πολιτικός έμεινε σταθερός. Όταν είδε ότι ο Μαυροκορδάτος και ο Κουντουριώτης θα επικρατούσαν, άρχισε να συνεργάζεται με αυτούς και έγινε κρυφός κατάσκοπος μέσα στο Εκτελεστικό σώμα, στο οποίο ήταν ήδη υπουργός. «Το ισχυρό ένστικτο με το οποίο είχε προικιστεί αυτός ο δαιμόνιος άνθρωπος, τον έκανε να συναισθανθεί εγκαίρως ποια πολιτική πλευρά θα υπερίσχυε και διψών πάντα για επιτυχία ενεργών προς αυτής χωρίς δισταγμό και με κάθε μέσο συντέλεσε στη διάλυση του εκτελεστικού». ¹¹⁶

Ο Παπαφλέσσας πολλές φορές κατηγορήθηκε ότι έκανε έκλυτη ζωή με τα χρήματα της Φιλικής Εταιρίας. Κυνηγούσε γυναίκες, έπινε, μεθούσε. ¹¹⁷ Άλλωστε δεν ήταν λίγες οι φορές που η τουρκική αστυνομία τον συνέλαβε για «την άτοπον και ανοίκειον διαγωγήν του δίνοντας παράδειγμα διαφθοράς εις τη συνοικίαν αυτού» ¹¹⁸. Η

¹¹³ Αγαπητός, Α. (2009). *Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας*, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ153-160) Αθήνα: Μέρμηγκας. (σ.159)

¹¹⁴ Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004), (σ.55)

¹¹⁵ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.145)

¹¹⁶ Κόκκινος, Δ. (1956), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα: Μέλισσα. (σ.348)

¹¹⁷ Παπαφλέσσας, *ο μπουρλοτιέρης των ψυχών*. (2021, Ιανουάριος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://timisto1821.gr/παπαφλέσσας-ο-μπουρλοτιέρης-των-ψυχών/>

¹¹⁸ Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Μακρυγιάννης «Ο Παπαφλέσσας πήρε μίαν γυναίκα μ' ένα ντέφι και έναν με βιολί και πήγαμε εις το Λιοντάρι...Και τον γενναίον Παπαφλέσσα όπου εγλένταγε με ταις γυναίκες και τα λαλούμενα...Γύρευε τις επιδέξες...έζη ως σατράπης με τρυφάς και αναπαύσεις...»

εξουσία τον έφθειρε σημαντικά και τον έκανε να χάσει την αίσθηση του μέτρου αλλά και της ιδιότητάς του ως Αρχιμανδρίτης, δημιουργώντας αντιπάθειες και πολλούς εχθρούς.¹¹⁹

Η περίοδος του εμφυλίου πολέμου, Φεβρουάριος 1823 έως τον Ιανουάριο 1825, αποτελεί μία μαύρη σελίδα στην ιστορία του Παπαφλέσσα. Τα πολιτικά του πάθη τον έφεραν απέναντι στον άλλοτε συμπολεμιστή του Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, στον οποίο ήταν πάντα πιστός σύμμαχος. Όταν οι κάτοικοι της Κυπαρισσίας δεν απέδωσαν στην κυβέρνηση τους προβλεπόμενους φόρους, ο Παπαφλέσσας θεωρώντας ότι υποστήριζαν τον Κολοκοτρώνη ζήτησε την πυρπόλησή τους. Επιπλέον, πρωτοστάτησε στη σύλληψη και κατόπιν φυλάκιση του Γέρου του Μοριά.¹²⁰ Οι εμφύλιες συγκρούσεις λίγο έλειψαν να αποβούν μοιραίες για την Ελλάδα καθότι φυλακίστηκε σημαντικός αριθμός αγωνιστών στην Ύδρα (Αμβρόσιος Φραντζής, Δεληγιάννης, Νοταράς κλπ), που έδωσαν την ευκαιρία στον Ιμπραήμ να εισβάλλει σε μία Ελλάδα γεμάτη διχόνοιες και έριδες χωρίς συγκροτημένη στρατιωτική αντίδραση από τους Έλληνες.

Ο Παπαφλέσσας άλλαξε πλήρως στάση μετά την εισβολή του Ιμπραήμ και φαίνεται να μεταμελήθηκε, ως προς τη συμπεριφορά του στους φυλακισμένους αγωνιστές.¹²¹ Πρωτοστάτησε στην απελευθέρωσή τους, βλέποντας την ενότητα ως μοναδική ελπίδα να αντιμετωπιστεί ο Αιγυπτιακός στρατός.¹²² Τελικά, δεν εισακούστηκε η πρότασή του. Ο Φραντζής αποδίδει αυτήν την πρωτοβουλία στην ενοχή που ένιωσε για τη συμμετοχή στον εμφύλιο πόλεμο, ελπίζοντας ή να νικήσει εναντίον των πολιτικών του αντιπάλων ή να φονευθεί ένδοξα και να εξαγνιστεί από τις ευθύνες του για τον καταστροφικό αυτό πόλεμο.¹²³ Ο πατριωτισμός του Παπαφλέσσα ξεπερνά τους εγωισμούς και τις φιλοδοξίες και τον οδηγεί στο να αναλάβει πρωτοβουλίες για το καλό της πατρίδας χωρίς να υπολογίζει το κόστος.

Ο Παπαφλέσσας αφού απέτυχε να συνενώσει τους Έλληνες και να πείσει την κυβέρνηση να απελευθερώσει τους υπόλοιπους αγωνιστές αποφάσισε να εκστρατεύσει ο ίδιος για να σώσει την πατρίδα, ζητώντας επίσημα να τον ορίσουν γενικό αρχηγό

¹¹⁹ Μακρυγιάννη, Ι. (1947). (σ.216)

¹²⁰ Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004), (σ.55)

¹²¹ Καπετανάκης, Σ. (2015), (σ.558)

¹²² «...Πρέπει να διορισθώσιν αρχηγοί άξιοι και έμπειροι εις τας παρούσας εκστρατείας· διότι γνωρίζετε κάλλιστα η αναξιώτης και η απειρία των προλαβόντων αρχηγών επέφερεν τα μύρια κακά... ..ας διορισθή ταχέως ανήρ έμφρων έμπειρος πολεμικής αρετής αρχηγός του στρατοπέδου και τούτος να διορισθή τάχιστα...»

¹²³ Γούδας, Α. (2009). (σ.143)

κατά του Ιμπραήμ. Έτσι τον Απρίλιο του 1825, το εκτελεστικό της Βουλής τον διόρισε γενικό αρχηγό της εκστρατείας. Κατόπιν ξεκίνησε ένα μεγάλο αγώνα να συγκροτήσει στρατό για την αντιμετώπιση του Ιμπραήμ. Εξέδωσε διαταγή από το Ναύπλιο γράφοντας σε όλους τους οπλαρχηγούς που γνώριζε, για να τους ξεσηκώσει για το καλό της πατρίδας.¹²⁴

Πριν από τη Μάχη στο Μανιάκι ο Παπαφλέσσας ξαναβρήκε τον παλιό του εαυτό, τον φλογερό «μπουρλοτιέρη των ψυχών» και τον ηρωικό πολεμιστή. Απαντώντας σε μία επιστολή στον αδερφό του Νικήτα ο οποίος διαφωνούσε με τη θέση στο Μανιάκι απαντά: «εγώ άπαξ ορκίστην να χύσω το αίμα μου για τη πατρίδα μας, εύχομαι εις τον Θεόν η πρώτη μπάλα του Ιμπραήμ να με βρει στο κεφάλι. Αν καθυστερήσετε τον ερχομό σας βάστα την επιστολή να τη διαβάζεις να με θυμάσαι και να κλαις».¹²⁵

Όταν τον πλησίασε ο Κεφάλας και ο Παπαγεώργης και του μίλησαν εκ μέρους των καπεταναίων για την ακαταλληλότητα της θέσης, αυτός τους απάντησε: «Έχασα τις ελπίδες μου και σας εκτιμούσα. Με ντρόπιασες Παπαγεώργη, θα είμεθα νικητές και την μάχη θα την ονομάσουν ηρωικώς Λεωνίδειο μάχη».¹²⁶ Σε αυτή τη φάση ο Παπαφλέσσας έχει πλήρως συναισθανθεί τα λάθη του και είναι αποφασισμένος να θυσιάσει τη ζωή του στο βωμό της ελευθερίας. Η μεγάλη του αγάπη για την πατρίδα υπερισχύει όλων των συναισθημάτων του και τον οδηγεί στον ηρωικό θάνατο.

Πολλοί στρατιώτες αλλά και οπλαρχηγοί διαφωνώντας με τη θέση αλλά και φοβούμενοι το μεγάλο εκστρατευτικό σώμα του Ιμπραήμ αποχώρησαν. Ο Παπαφλέσσας μπροστά σε αυτό τον κίνδυνο προσπάθησε και πάλι με φλογερά λόγια να τους πείσει ότι έρχονταν ισχυρές ενισχύσεις σε μικρό χρονικό διάστημα. Μετά από την υπενθύμιση των νικηφόρων μαχών τους είπε: «Ενταύθα πρόκειται ή να νικήσουμε και να σώσουμε την πατρίδα, ή να σκοτωθούμε άπαντες μέχρι ενός. Όσοι δεν αισθάνονται τους εαυτούς τους ικανούς για αυτό, να απέλθουν για να ξέρω ακριβώς με πόσους θα αγωνιστώ».¹²⁷ Αυτές ήταν οι τελευταίες του κουβέντες μέχρι και το θάνατό του που αποδεικνύουν την αυταπάρνηση αλλά και την προσπάθεια, μέχρι την τελευταία στιγμή, να εκμεταλλευτεί την ικανότητά του στο να ανυψώσει το ηθικό των Ελλήνων με σκοπό τη θυσία στην επερχόμενη μάχη.

¹²⁴ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.72)

¹²⁵ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.92, 94)

¹²⁶ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.92)

¹²⁷ Γούδας, Α. (2009). (σ.147)

Την πιο χαρακτηριστική περιγραφή του Παπαφλέσσα τη δίνει παραστατικά ο Αμερικανός ιατρός Σάμιουελ Χάου (Samuel Howe)¹²⁸, ο οποίος ήταν φιλέλληνας και βοήθησε στον αγώνα περιθάλποντας τραυματίες και άρρωστους μαχητές. Ο Χάου τον περιγράφει σε τρεις χαρακτηριστικές φάσεις της ζωής του, στις οποίες τον συνάντησε.

Στην πρώτη φάση αναφέρει ότι ο Παπαφλέσσας έζησε χρόνια μέσα στα μοναστήρια αλλά τα τείχη τους δεν μπόρεσαν να συγκρατήσουν τα φιλελεύθερα φρονήματά του. Τη στιγμή που ξέσπασε η επανάσταση εγκατέλειψε το ένδυμα του μοναχού και αφού πήρε τα όπλα συνέλεξε γύρω του ικανούς στρατιώτες και συμμετείχε στις εχθροπραξίες. Τον χαρακτηρίζει ως ωραίο, ανδρείο και δραστήριο και έχοντας αυτά ως προσόντα γρήγορα απέκτησε το σεβασμό των στρατιωτών του.

Στην δεύτερη φάση, τον συνάντησε ως υπουργό, «εν μέσω πάσης ανατολικής μεγαλοπρέπειας, και με ενοχλητικές παρεξηγήσεις. Αναπαυόταν ανακλιμένος και δεχόταν όρθιους τους υπαλλήλους που του έφερναν την αλληλογραφία, σαν αληθινός μουσουλμάνος».

Στην τρίτη φάση τον συνάντησε πριν τη Μάχη στο Μανιάκι, ο Χάου περιγράφει: «Φτάνοντας στην κορυφή της ράχης του βουνού, βρήκαμε τον αρχηγό καθισμένο, δίπλα στην φωτιά, οπλισμένο μέχρι οδόντος.¹²⁹ Ήταν αποφασισμένος να αντιταχθεί στον Ιμπραήμ αφήνοντας πίσω τις ανέσεις του σπιτιού. Παρέμεινε εκεί στην ύπαιθρο φορώντας τα πιστόλα και το γιαταγάνι. Ήταν δε τόσο άνετος, όσο τότε που αναπαυόταν στον καναπέ στο Ναύπλιο. Η διαφορά των δύο τελευταίων περιπτώσεων στις οποίες τον είδα ήταν μεγίστη».¹³⁰

Συνοψίζοντας τη σκιαγράφιση του Παπαφλέσσα χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου ο οποίος περιγράφει την απόφασή του να ηγηθεί στο Μανιάκι: «Ο Παπαφλέσσας ήταν υπουργός αλλά θεωρούσε περιττό να γράφει και να υπογράφει¹³¹ ενώ στη Μεσσηνία γινόταν πόλεμος ζωής και θανάτου. Ο παλιός αυτός εταιριστής ήταν ένας από τους ανθρώπους στους οποίους βράζουν πάντα πάθη πονηρά και γενναία. Στην ιδιωτική του ζωή μπορεί να μην ήταν πρότυπο ηθικής

¹²⁸ Ο Σάμιουελ Γκρίντλεϊ Χάου [S.G. Howe] (1801-1876) ήταν Αμερικανός γιατρός, πραγματικός φιλέλληνας, φιλάνθρωπος και πρωτοπόρος στην εκπαίδευση τυφλών και ανάπηρων παιδιών. Μετά τη λήξη του πτυχίου του της ιατρικής το 1824 από το Μπράουν της Πρόβιντενς αποφάσισε να προσφέρει τις ιατρικές του υπηρεσίες στην επαναστατημένη Ελλάδα.

¹²⁹ Παράρτημα «Α», Εικόνα 6 & 9 (σ.Α-3).

¹³⁰ Γούδας, Α. (2009). (σ.145)

¹³¹ Παράρτημα «Α», εικόνα 2 (σ.Α-1).

αλλά στη δημόσια αναδείχτηκε πάντα τόσο ατρόμητος, ώστε ήταν μάλλον μοιραίο να ζήσει μέσα στους φοβερούς αυτούς κινδύνους».¹³²

3.3 Κρίσεις ιστορικών

Ο Αναστάσιος Γούδας παραδέχεται ότι ο Παπαφλέσσας δεν ήταν από τους λεγόμενους κοινούς ανθρώπους. Πολλοί τον εξομοίωσαν με τον Αλκιβιάδη ο οποίος σύμφωνα με τον Πλούταρχο, προσέφερε πολλά στην πατρίδα του αλλά συγχρόνως προξένησε και πολλά αρνητικά. Με τον ηρωικό θάνατό του εξαγνίστηκε από τα λάθη του, τα οποία είχαν ως αιτία τον υπέρμετρο ενθουσιασμό του.¹³³

Ο κοινωνιολόγος και ιστορικός Γιάννης Κορδάτος παρομοιάζει τον ηρωισμό του Παπαφλέσσα και των συναγωνιστών του στο Μανιάκι με τη θυσία του Λεωνίδα και των 300 στις Θερμοπύλες. Τον χαρακτηρίζει ως «πρωταγωνιστή και εμπνευστή της εθνικής εξεγέρσεως στο Μωριά, που εξετέλεσε ως αληθινός πατριώτης το χρέος του προς την κινδυνεύουσα πατρίδα».¹³⁴

Ο ιστορικός Τάσος Βουρνάς τον χαρακτηρίζει ως μια από τις ηρωικότερες μορφές της επανάστασης, «στον οποίον οφείλεται ο ξεσηκωμός στη Πελοπόννησο. Υπήρξε φλογερόψυχος, δραστήριος και αλύγιστος αγωνιστής που δεν ήξερε από υποχωρήσεις και συμβιβασμούς. Πιστός εκτελεστής της Φιλικής Εταιρίας είχε πάντα για οδηγό του τα συμφέροντα των μεγάλων μαζών».¹³⁵

Ο λογοτέχνης και ιστορικός Δημήτριος Φωτιάδης χαρακτηρίζει τον χαρακτήρα του αντιφατικό, που μέσα του συνυπήρχαν όλα τα πάθη και όλες οι θυσίες. Κάθε άλλος μπροστά στα ανυπέρβλητα εμπόδια που συνάντησε, θα υποχωρούσε. Αλλά αυτός ήταν από τους ανθρώπους που τολμούν να καταπιαστούν ακόμα και με τα ανθρωπίνως αδύνατα.¹³⁶

Ο ιστορικός Διονύσιος Κόκκινος τον χαρακτηρίζει ως έναν από τους μεγαλύτερους πρωταθλητές του αγώνα, καθότι έφερε στη Πελοπόννησο την φλόγα της επανάστασης. Έδρασε στην πολιτική και στρατιωτική ζωή της χώρας με την εκρηκτική

¹³² Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1993), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Τόμος Ένατος*, Αθήνα: Αλέξανδρος. (σ.134)

¹³³ Γούδας, Α. (2009). (σ.143)

¹³⁴ Κορδάτος, Γ. (2005), *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα: Μάτι. (σ.174)

¹³⁵ Ράπτης, Ν. (2009). *Μελετήματα και Κρίσεις Ιστορικών*, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ. 11-112) Αθήνα: Μέρμηγκας. (σ.11)

¹³⁶ Φωτιάδης, Δ. (1977), *Η επανάσταση του '21*, Αθήνα: Βότση. (σ.90)

ιδιοσυγκρασία του, αυτοδημιούργητος, με το κύρος της προσωπικής του δυναμικότητας. Ο ηρωισμός του στο Μανιάκι αποτελεί πράξη υπέροχου ήρωα.¹³⁷

Ο μεγάλος ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προσπαθώντας να δώσει μια περιγραφή του Παπαφλέσσα τον χαρακτηρίζει «αρειμάνιο, αισιόδοξο και ριψοκίνδυνο, διασπείρων πανταχού ανυπολόγιστον επαναστατικό ηλεκτρισμόν».¹³⁸ Επιπλέον, τον αποκαλεί ατρόμητο και ότι θα μπορούσε να ονομαστεί ο «Διάκος της Πελοποννήσου» αν είχε περισσότερη εντιμότητα¹³⁹. Τέλος κάνει μία περιεκτική κρίση για τον χαρακτήρα του αναφέροντας ότι: «υπήρξε άνδρας έχων όλα τα ελαττώματα και όλα τα προτερήματα του κρατίστου συνωμότου, το πλανάν και το πλανάσθαι, το τολμάν και το θνήσκειν».¹⁴⁰

¹³⁷ Κόκκινος, Δ. (1956), *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα: Μέλισσα. (σ.22)

¹³⁸ Ράπτης, Ν. (2009). (σ.9)

¹³⁹ Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1993), (σ.134)

¹⁴⁰ Παπαφλέσσας, ο μπουρλοτιέρης των ψυχών. (2021, Ιανουάριος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://timisto1821.gr/παπαφλέσσας-ο-μπουρλοτιέρης-των-ψυχών/>

Κεφάλαιο Τέταρτο

Ηγεσία και θρησκευτικός παράγοντας. Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας)

4.1 Ηγεσία και θρησκευτικός παράγοντας

Η δυνατότητα επιρροής των θρησκευτικών ηγετών και ιερωμένων στο θρησκευτικό συναίσθημα των πιστών, τους δίνει την αίσθηση της εξουσίας και της επιβολής σε αυτούς. Η καταλυτική αυτή επίδραση πολλές φορές γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από φιλόδοξους θρησκευτικούς ηγέτες, καθότι τους δίνει τη δυνατότητα να διεκδικούν μερίδιο στην άσκηση πολιτικής εξουσίας. Με αυτό τον τρόπο επιζητούν την ανάμιξη στα πολιτικά δρώμενα μίας κοινωνίας ή ενός κράτους. Η διάσταση αυτή έχει ιστορικά παρατηρηθεί, ιδιαίτερα, σε χώρες όπου επικρατούσα θρησκεία είναι το Ισλάμ με αρνητικές και επικίνδυνες συνέπειες. Η περίπτωση κατά την οποία ένα ολοκληρωτικό καθεστώς περιβάλλεται με θρησκευτική νομιμοποίηση, όπως έχει αποδειχθεί ιστορικά, αποτελεί επικίνδυνη μορφή για την εσωτερική και παγκόσμια κοινωνία.¹⁴¹

Επιπλέον, οι πολιτικοί και στρατιωτικοί ηγέτες στα στρατοκρατικά καθεστώτα, έχουν απόλυτη ανάγκη, εκτός από την κοσμική υποστήριξη και από την «ιερή», θρησκευτική νομιμοποίηση. Η πρώτη απορρέει από τις προσωπικές ικανότητες (πειθώ, επιρροή, διπλωματία) και τις πολιτικές τους βλέψεις και φιλοδοξίες. Ωστόσο για να κατοχυρώσουν την εσωτερική νομιμοποίηση προσπαθούν να συνδέσουν τους εαυτούς τους με την θρησκευτική ταυτότητα και τη συμπόρευση με τις ανάγκες του ιερατείου και των απλών πιστών.¹⁴²

Η επίκληση της θρησκείας και του θρησκευτικού συναισθήματος μπορεί να διαστρεβλώσει την αξία της. Εμφανιζόμενη μέσα από το πρίσμα των πολιτικών και κοινωνικών διαφορών, μπορεί να μετατραπεί σε ένα από τα πιο επικίνδυνα όπλα στα χέρια των φιλόδοξων πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος που οι περισσότεροι πόλεμοι, χαρακτηρίστηκαν «ιεροί», έχοντας τραγικά αποτελέσματα, όσον αφορά την αγριότητα και τον παραλογισμό τους. Οι ιεροί πόλεμοι στο όνομα του Τζιχάντ, από πλευράς Ισλαμιστών και οι Σταυροφορίες στο όνομα του Χριστιανισμού αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα όπου ηγέτες, ενεργώντας ως προστάτες της θρησκείας και της πίστης και έχοντας πολιτική εξουσία,

¹⁴¹ Πέτρου, Ι. (2013), *Θρησκευτικός πλουραλισμός και διαθρησκευτικός διάλογος στη σύγχρονη κοινωνία*, Θεσσαλονίκη: Ηλεκτρονικό Περιοδικό Τμήματος Θεολογίας ΑΠΘ. Διαθέσιμο στο <https://ejournals.lib.auth.gr/synthesis/article/view/3922> (σ.161)

¹⁴² Lewellen, T. (2009). (σ.108)

κατάφεραν να καθορίσουν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των «αλλοθρήσκων».

Επιπλέον ο θρησκευτικός παράγοντας χρησιμοποιείται, ακόμα και σήμερα, από ακραίες ομάδες για να δικαιολογήσουν τις εγκληματικές ενέργειές τους. Το φαινόμενο είναι πιο έντονο στη μουσουλμανική θρησκεία με τη μορφή τρομοκρατικών ενεργειών. Οι ηγέτες τους εμφανίζονται ως αγωνιστές της προάσπισης των ιδανικών της πίστης, επηρεάζοντας ομόθρησκούς τους, επιτυγχάνοντας ενός είδους θρησκευτικής νομιμοποίησης και τη δυνατότητα στρατολόγησης νέων μελών.¹⁴³

Είναι λοιπόν φανερό ότι η θρησκευτική επιρροή και η επίκληση στο θρησκευτικό συναίσθημα προάγει τον θρησκευτικό φανατισμό και τον φονταμενταλισμό με τα αρνητικά αποτελέσματα που προαναφέρθηκαν. Συνεπώς, στο ύφος και ήθος των θρησκευτικών λόγων και κηρυγμάτων των ηγετών, η θρησκεία μεταβάλλεται σε κοσμική ιδεολογία και γίνεται πηγή θυσίας αθώων ανθρώπων στο βωμό της τυφλής εκδίκησης του παραλογισμού και του φανατισμού από όποια θρησκεία και αν απορρέει.¹⁴⁴

4.2. Παπαφλέσσας και στρατιωτική ηγεσία

Ο Παπαφλέσσας συμμετέχει σε όλες τις αρχικές μάχες της επανάστασης, στην Μάχη της Τριπολιτσάς, στις μάχες για την απελευθέρωση της Καλαμάτας δίπλα στον Κολοκοτρώνη, στον Δημήτριο Υψηλάντη και στον Αναγνωσταρά, όπου ασκώντας ηγεσία σε μικρά κλιμάκια, διοίκησε διά του παραδείγματος, μπαίνοντας πρώτος στη μάχη με ηρωισμό και αυτοθυσία. Σε όποιες μάχες συμμετείχε δεν φορούσε το ιερατικό του σχήμα (ράσο) αλλά την περικεφαλαία και την φουστανέλα και ήταν πάντοτε αρματωμένος.¹⁴⁵

Τα βασικότερα χαρακτηριστικά της στρατιωτικής του ηγεσίας έχουν καταγραφεί στη μάχη στο Μανιάκι, όπου και ηγείται της στρατιωτικής εκστρατείας κατά του Ιμπραήμ. Μετά την απόφαση της κυβέρνησης για την ανάληψη της ηγεσίας από τον Παπαφλέσσα, αυτός αρχικά έχοντας επίγνωση των λαθών του, λόγω του καθοριστικού του ρόλου στη φυλάκιση των οπλαρχηγών και βασικών πρωτεργατών του στρατιωτικού σκέλους της επανάστασης, συντάσσει εκ νέου επιστολή, στην οποία

¹⁴³ Πέτρου, Ι. (2013) (σ.167)

¹⁴⁴ Μαργιπλής, Δ. (2002), *Είναι η Θρησκεία Αιτία Πολέμων; Θρησκευτολογία Τεύχος 3*. Αθήνα: περιοδικά. (σ.223-226)

¹⁴⁵ Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004), (σ.58)

ζητά την απελευθέρωσή τους και την ανάληψη της ηγεσίας από τον Κολοκοτρώνη. Με αυτή την πράξη δείχνει ότι διακατέχεται από αυτοεπίγνωση, αναγνωρίζοντας την αξία των φυλακισμένων αγωνιστών.

Κατόπιν, επιδίδεται σε μία μεγάλη προσπάθεια να ξεσηκώσει τους καπεταναίους και οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου, ακολουθώντας τη διαδρομή Ναύπλιο – Τριπολιτσά – Λεοντάρι – Φρουτζάλα. Εκεί παρουσιάζεται ως αρχιστράτηγος και με «πύρινους» λόγους προσπαθεί να αναδείξει την κρισιμότητα της κατάστασης καλώντας τους να τον ακολουθήσουν. Όσους δεν συνάντησε τους στέλνει επιστολές. Όμως λόγω των αμφιβολιών και της πρότερης ενασχόλησης με την πολιτική δεν βρίσκει μεγάλη ανταπόκριση και τα αποτελέσματα δεν είναι ικανοποιητικά, διότι δεν καταφέρνει μέσω της ηγεσίας του να ενώσει τους Έλληνες σε συστράτευση.

Σε αυτή τη φάση, μετανιωμένος από τα προγενέστερα πολιτικά του λάθη και αφού έχει λάβει το χρίσμα του αρχηγού της εκστρατείας κατά του Ιμπραήμ, ασκεί ηγεσία βασισμένη στο όραμα. Προσπαθεί με συναισθηματικές ομιλίες, στο οδοιπορικό του στα χωριά και με επιστολές, να κινητοποιήσει το κοινό όραμα που αφορούσε στη διατήρηση της ελευθερίας της Ελλάδος, που κινδύνευε από τον Ιμπραήμ. Ασκώντας ηγεσία βασισμένη στους στόχους προσπαθεί να δώσει κίνητρα έτσι ώστε να οικοδομηθούν και πάλι σχέσεις εμπιστοσύνης που θα οδηγήσουν στην αντιμετώπιση του υπέρτερου αριθμητικά στρατού των Αιγυπτίων. Το μοντέλο ηγεσίας που ακολουθεί είναι το κατευθυντικό, καθώς προσπαθεί να οργανώσει και να κατευθύνει τις απαιτούμενες ενέργειες για τη δημιουργία νέου συνεκτικού στρατεύματος προς επίτευξη του κοινού σκοπού.

Αφού συγκροτεί στρατιωτικό τμήμα 1300 ανδρών επιδίδεται και πάλι σε παραινέσεις και ιστορικές αναδρομές ενδόξων μαχών του παρελθόντος. Η ηγεσία του βασίζεται στο όραμα βάζοντας συναρπαστικούς στόχους όπως ήταν η νίκη απέναντι σε μία σημαντικά υπέρτερη δύναμη.¹⁴⁶

Η ρητορική του στηρίχθηκε και στη διαβεβαίωση ότι θα έρθουν ενισχύσεις, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο, να αντιμετωπίσει την πτώση του ηθικού, όταν διαφάνηκε το μέγεθος της Αιγυπτιακής στρατιωτικής δύναμης. Όμως είχε χάσει την ψυχική επαφή με το στράτευμα με αποτέλεσμα πολλοί να λιποτακτήσουν. Χαρακτηριστικό λάθος που έκανε, δείχνοντας ότι δεν πίστευε στη νίκη, ήταν ότι στις

¹⁴⁶ Παπαφλέσσας, ο μπουρλοτιέρης των ψυχών. (2021, Ιανουάριος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://timisto1821.gr/παπαφλέσσας-ο-μπουρλοτιέρης-των-ψυχών/>

ομιλίες του χαρακτήριζε τη μάχη «Λεωνίδειο» και ότι την επόμενη μέρα «θα δειπνήσει με τον Πλούτωνα». Οι απαισιόδοξες αυτές εκφράσεις είχαν αρνητικό αντίκτυπο στους στρατιώτες, που είχε ως αποτέλεσμα πολλοί να αποχωρήσουν.¹⁴⁷

Η επιλογή του να δώσει την τελική μάχη στο Μανιάκι κατακρίθηκε από τους καπεταναίους και οπλαρχηγούς, λόγω προφανούς έλλειψης οχύρωσης.¹⁴⁸ Όμως ο Παπαφλέσσας ακολουθώντας το αυταρχικό μοντέλο ηγεσίας συνέχισε να λαμβάνει τις αποφάσεις μόνος του, χωρίς να αφήνει πρωτοβουλία στους υφισταμένους του. Η εμμονή του, παρά τις αντιδράσεις των αγωνιστών, συνοδεύτηκε από προσβολές περί δειλίας και απειλών για τη ζωή τους, χάνοντας πλήρως την ψυχική επαφή και επικοινωνία με τους συνεργάτες και υφισταμένους του.

Ο Παπαφλέσσας αφού διέταξε να κατασκευαστούν τρεις (3) οχυρωματικές θέσεις τέθηκε αυτοβούλως επικεφαλής στην πρώτη από αυτές με μέτωπο προς τον εχθρό. Αυτό ήταν το πιο αδύνατο και πιο επικίνδυνο σημείο της τοποθεσίας. Ακόμα και όταν η τελευταία έφοδος των Αιγυπτίων ήταν αναπόφευκτη, ο Παπαφλέσσας δεν έφυγε, παρά τις επικλήσεις των συναγωνιστών του, αποδεικνύοντας ότι δεν υπολόγιζε το θάνατο. Βλέπουμε σε αυτό το σημείο να καταλαμβάνει την πιο επικίνδυνη θέση δείχνοντας κατευθυντική ηγεσία, παραδειγματίζοντας τους υφισταμένους του. Διακρίνεται για τον αυτοέλεγχο και την αυτοπεποίθηση στην επίτευξη των στόχων του.

Παραταύτα, σε κάποιο σημείο πριν τη μάχη δείχνει να ασκεί ηγεσία υποστηρικτική και κατευθυντική όταν βλέποντας έναν νεαρό Ηπειρώτη ονόματι Τισαμενό, τον οποίο εκτιμούσε για τις ικανότητές του, τον διέταξε να φύγει για το γειτονικό ύψωμα. Όταν αυτός αντέδρασε, ο Παπαφλέσσας του είπε ότι στο μέλλον θα αναδεικνυόταν πιο χρήσιμος, δείχνοντας ξεκάθαρα ότι ήθελε να του σώσει τη ζωή.¹⁴⁹

Ο Παπαφλέσσας σε όλη τη διάρκεια της επανάστασης, συμμετέχει με ιδιαίτερο πάθος σε όλες τις πολεμικές συγκρούσεις με τους Τούρκους, δείχνοντας ιδιαίτερο ζήλο και ανδρεία. Όπως καταγράφεται από το σύνολο των συγγραφέων, αψηφούσε το θάνατο και έμπαινε πρώτος στη μάχη. Στις περισσότερες περιπτώσεις προσπαθεί να ηγηθεί επιβάλλοντας τις απόψεις του επιδεικνύοντας ηγεσία καταπιεστική βασισμένη στις διαταγές. Αυτή χρησιμοποιείται σε καταστάσεις κρίσης, όπως είναι οι πολεμικές διαμάχες, αλλά ο Παπαφλέσσας είχε έμπειρους οπλαρχηγούς δίπλα του τους οποίους όχι μόνο δεν τους άκουγε, αλλά τους πρόσβαλλε ως δειλούς. Συνεπώς ακολουθεί

¹⁴⁷ Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004), (σ.58)

¹⁴⁸ Παράρτημα «Γ», Εικόνα 2, 4 (σ.Γ-2).

¹⁴⁹ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.89)

αυταρχικό μοντέλο, λαμβάνοντας μόνος του τις αποφάσεις αγνοώντας τη συμμετοχή των ακολούθων, υφισταμένων του.

4.3. Παπαφλέσσας και θρησκευτική ηγεσία

Ο Παπαφλέσσας μέσα από μύηση στο μοναχικό σχήμα, πιστεύει ότι έχει την ευκαιρία να εκπληρώσει τον κρυφό του πόθο που αφορούσε στην απελευθέρωση της Ελλάδας. Οι φιλοδοξίες του όμως δεν μπορούν να τον περιορίσουν υπάκουο και πειθήνιο σε θρησκευτικούς ηγούμενους και αρχιερείς. Αυτός είναι και ο λόγος που δεν παραμένει σε κανένα μοναστήρι, ερχόμενος σε ρήξη με τον Επίσκοπο Μονεμβασίας αποχωρώντας για το Μοναστήρι της Ρεκίτσας.

Στο Μοναστήρι αυτό ανέλαβε ηγετική πρωτοβουλία, αν και δεν ήταν ανώτερος από τους άλλους μοναχούς, να αντιμετωπίσει έναν Τούρκο αξιωματούχο, ονόματι Χουσεϊν αγά, ο οποίος σφετεριζόταν την περιουσία της Μονής, παρενοχλώντας και απειλώντας τους μοναχούς. Το Σεπτέμβριο του 1816, «έπεισε τους πατέρες της Μονής να ομολογήσουν με πολύ θάρρος ότι γνώριζαν τα όρια των κτημάτων τους και κατόπιν σκάβοντας λάκκους τους γέμισαν με κάρβουνα στα φαινόμενα φυσικά όρια». Με αυτό το ευφρές και πανούργο σχέδιο κατάφερε να αποδείξει στο δικαστήριο ότι τα αμφισβητούμενα κτήματα ανήκαν στη Μονή.¹⁵⁰ Σε αυτό το σημείο δείχνει ότι με την έμπνευση και την επιρροή στους άλλους μοναχούς και βασισμένος στο συμμετοχικό μοντέλο τους πείθει να πουν ψέματα, για να πετύχουν το στόχο τους και να διατηρήσουν τα κτήματα.

Ο Παπαφλέσσας δεν ήταν υπόδειγμα μοναχού καθότι εμπλέκεται συνεχώς σε έριδες με τους Τούρκους και τους αντιμετωπίζει με ύβρεις και απειλές. Επιπλέον χαρακτηριστικό είναι ότι παρόμοια συμπεριφορά έχει και με το Ελληνικό στοιχείο καθότι το 1917, αν και διατηρεί το μοναχικό σχήμα, θεωρήθηκε υπεύθυνος για τη διάλυση ενός συνοικεσίου, εμπλεκόμενος με μία κοπέλα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εξαγριώσει τον τοπικό πληθυσμό και να τον χαρακτηρίσουν ανεπιθύμητο στην περιοχή.¹⁵¹

Διακατέχεται από την επιθυμία να ηγηθεί εντός της εκκλησίας, έχοντας μεγάλο πόθο να γίνει Αρχιερέας – Δεσπότης για να επηρεάσει περαιτέρω την έναρξη της επανάστασης κάτι όμως που δεν κατάφερε έως το τέλος της ζωής του.¹⁵² Μετά τη

¹⁵⁰ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.26-27)

¹⁵¹ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.28)

¹⁵² Γούδας, Α. (2009). (σ.117)

μύησή του στην Φιλική εταιρία σύμφωνα με τον Φωτάκο, «άφησε τα κληρικά του καθήκοντα και απεδόθη εις τα της εταιρίας», χάνοντας πλέον κάθε δυνατότητα να αναρριχηθεί στην εκκλησιαστική ιεραρχία.

Όταν απεστάλη στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, ως απόστολος της Φιλικής εταιρίας για να φυτέψει τον σπόρο της επανάστασης, αναδεικνύει ένα σημαντικό αριθμό ηγετικών χαρακτηριστικών. Εκμεταλλευόμενος την ορμητικότητα του χαρακτήρα του, τα παθιασμένα λόγια του αλλά και το σχήμα του, καθότι συνεχίζει να φορά το ράσο, χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό την ηγεσία βασισμένη στο όραμα. Κινητοποιεί τους απλούς Έλληνες για την υλοποίηση του κοινού οράματος που ήταν η αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και η ελευθερία. Εκεί εμφανίζεται με το ευαγγέλιο διπλωμένο σε ένα πετραχήλι και κηρύττει με απaráμιλλο θάρρος.¹⁵³ Διακατέχεται από αισιοδοξία, αυτοπεποίθηση, συναισθηματική αυτοεπίγνωση, ασκώντας καθοριστική επιρροή και επίδραση. Γαλουχεί, ξεσηκώνει, οργανώνει, εντυπωσιάζει, πείθει, καθοδηγεί.

Ομοίως και στην Πελοπόννησο, για να εξάψει το θρησκευτικό συναίσθημα, χρησιμοποιεί και την ιδιότητα του Πατριαρχικού συνοδικού εξάρχου προσπαθώντας να δείξει την ηγετική του θέση στην Ορθόδοξη εκκλησία, ως εξάρχος του πατριάρχη, παρότι δεν ήταν Αρχιερέας.¹⁵⁴ Διακρίνεται από υψηλή ευφυΐα, οργανώνει, κατευθύνει, ελέγχει και συντονίζει επιδεικνύοντας χαρακτηριστικά κατευθυντικής ηγεσίας.

Μετά την έναρξη και κατά τη διάρκεια της επανάστασης διατήρησε το σχήμα του αρχιμανδρίτη αλλά και του μοναχού. Τα πετραχήλι και τα υπόλοιπα ιερά άμφια, τα χρησιμοποιούσε μόνο όταν ήθελε να επηρεάσει του επαναστάτες, να τους εξάψει το θρησκευτικό συναίσθημα, κατηχώντας τους στα μυστήρια της Εκκλησίας.

Στις 5 Απριλίου 1821 κατά την πρώτη δοξολογία στην απελευθερωμένη Καλαμάτα, ο Παπαφλέσσας μιλά στους εξεγερμένους με έντονο το θρησκευτικό συναίσθημα, «υπενθυμίζων στους Έλληνες τι οφείλουν στο Θεό και την πατρίδα, εξόρκιζεν αυτούς να νικήσουν ή να πεθάνουν υπό τη σημαία του Χριστού. Μόλις τελείωσε, αφού τους ευλόγησε τέθηκε επικεφαλής αυτών και βάδιζε κατά των εχθρών ψάλλοντας το δεύτε παιδες των Ελλήνων». Είναι η μοναδική καταγραφή στην οποία μετά την έναρξη της επανάστασης λειτουργεί και κατηχεί με έμφαση στο θρησκευτικό συναίσθημα των πολεμιστών. Κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις έχει απεκδυθεί πλήρως

¹⁵³ Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004). (σ.49)

¹⁵⁴ Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). (σ.49)

του σχήματος ως κληρικού και είναι ντυμένος αποκλειστικά με φουστανέλα, φορώντας περικεφαλαία¹⁵⁵ και ζωσμένος με οπλισμό και πυρομαχικά.¹⁵⁶

Ο Παπαφλέσσας σε όλη τη διάρκεια της ζωής του δεν ήταν υπόδειγμα κληρικού ή μοναχού. Τα πάθη του, το πάθος του εναντίον του εχθρού, οι φιλοδοξίες, οι υπερβολές και τα ψέματα και η άσωτη ζωή του δεν αποτελεί πρότυπο ιερωμένου. Όλα αυτά δεν τα αρνείται και σε καμία περίπτωση της ζωής του δεν μιλάει με θεολογική χροιά περί χριστιανικής ηθικής και διδασκαλίας. Ο μόνος λόγος που μυείται στο ράσο είναι ο φανερός του πόθος για ελευθερία. Όπου χρησιμοποιεί τη θρησκεία το κάνει για να εξάψει το θρησκευτικό συναίσθημα και να μεταδώσει το πάθος του για την απελευθέρωση της Ελλάδος, εκμεταλλευόμενος την επιρροή του θρησκευτικού παράγοντα στους επαναστατημένους Έλληνες.

4.4. Παπαφλέσσας και πολιτική ηγεσία

Ο Παπαφλέσσας εκτός από τη θρησκευτική του ιδιότητα ως μοναχός και αρχιμανδρίτης, προσπάθησε να συμμετέχει ενεργά και στα πολιτικά δρώμενα της πρώτης επαναστατικής κυβέρνησης. Στην πρώτη φάση της επανάστασης συμμετείχε μαζί με τον Κολοκοτρώνη και τους αγωνιστές, στις μάχες για την ανεξαρτησία. Κατόπιν τους εγκατέλειψε και προσχώρησε με τον Αναγνωσταρά στους πολιτικούς, προσπαθώντας να ανελιχθεί πολιτικά.

Η αρχή έγινε στη Β' εθνοσυνέλευση του Άστρους το 1823, όπου και διορίστηκε υπουργός στρατιωτικών. Κατόπιν πρωτοστατώντας σε ραδιουργίες άλλαξε παράταξη προσχωρώντας κρυφά σε αυτή των Μαυροκορδάτου Κουντουριώτη. Μετά την σύσταση του νέου εκτελεστικού ανέλαβε τα υπουργεία αστυνομίας και εσωτερικών αποκτώντας μεγαλύτερη πολιτική ισχύ και επιρροή. Οι πολιτικές του φιλοδοξίες και ο εγωισμός του τον οδήγησαν στο οριστικό ρήγμα με τους στρατιωτικούς αγωνιστές όπου και πρωτοστάτησε στον εμφύλιο πόλεμο και στη σύλληψη και φυλάκισή τους στην Ύδρα.

Ο Παπαφλέσσας ως πολιτικός συντέλεσε στη σύσταση της Πελοποννησιακής γερουσίας, όπου και ορίστηκε μέλος και αντιπρόεδρος και επεξεργάστηκε τον Οργανικό Νόμο της Επιδάουρου, όπου καθορίζονται τα καθήκοντα των πολιτών προς

¹⁵⁵ Παράρτημα «Α», εικόνα 1&6 (σ.Α-1, Α-3).

¹⁵⁶ Γούδας, Α. (2009). (σ.137, 144)

το έθνος.¹⁵⁷ Γενικότερα όμως, έκανε άστατη ζωή σκανδαλίζοντας και προκαλώντας τόσο τους αρχιερείς όσο και τους εξαθλιωμένους, εκείνη την εποχή, Έλληνες.

Κατά την πολιτική του σταδιοδρομία ο Παπαφλέσσας χαρακτηρίζεται από έλλειψη ενσυναίσθησης καθότι δεν υπολογίζει καθόλου τους συναγωνιστές του, που μέχρι πρότινος ήταν μαζί στα πεδία των μαχών. Δεν μπορεί να επιδράσει θετικά στις έριδες που δημιουργούνται, αδυνατώντας να διαχειριστεί τις συγκρούσεις κατά τον εμφύλιο πόλεμο και σε πολλές περιπτώσεις. τις προκαλεί ο ίδιος.

Όσον αφορά σε προσωπικό επίπεδο, η άκρατη φιλοδοξία του έχει ως αποτέλεσμα την έλλειψη αυτοελέγχου και αυτοεπίγνωσης που τον οδηγεί σε πολυτελή ζωή και στη συμβολή του σε διχαστικές αποφάσεις που επιδρούν αρνητικά στη συνοχή της Ελληνικής κυβέρνησης. Η πολιτική του ηγεσία είναι καταπιεστική, λόγω της έλλειψης ενσυναίσθησης, η οποία τον οδηγεί σε μία σειρά από διχαστικές πράξεις και αποφάσεις. Επιπλέον ακολουθεί το αυταρχικό μοντέλο αδιαφορώντας για την γνώμη των υπολοίπων, φυλακίζοντας όσους θεωρεί πολιτικούς αντιπάλους του.

Μετά την εκστρατεία του Ιμπραήμ ο Παπαφλέσσας μεταστρέφεται. Στις περίφημες επιστολές πρωτοστατεί στις προσπάθειες για αποφυλάκιση των Οπλαρχηγών αγωνιστών και προσπαθεί με κάθε τρόπο να εμπνεύσει τους Έλληνες να τους συνενώσει για να αντιμετωπίσουν μαζί τον επερχόμενο κίνδυνο.¹⁵⁸ Η πολιτική του ηγεσία χαρακτηρίζεται ως βασισμένη στο όραμα, καθότι προσπαθεί να κινητοποιήσει τους οπλαρχηγούς για την διατήρηση του κοινού οράματος που ήταν η ελευθερία της πατρίδας. Επιπλέον, η ηγεσία μπορεί να θεωρηθεί και βασισμένη στη δημιουργία σχέσεων – συνεργατική καθότι οι ενέργειές του αφορούν σε μία προσπάθεια να γεφυρωθούν οι σχέσεις μεταξύ των δύο πλευρών του εμφυλίου, με σκοπό της συνεργασία τους για την αντιμετώπιση του Αιγυπτιακού στρατού.

Στην τελευταία φάση ο Παπαφλέσσας, αναγνωρίζοντας τις ευθύνες του για την εμφύλια διαμάχη ενεργοποιεί και πάλι τη συναισθηματική του αυτοεπίγνωση και αναλαμβάνει πρωτοβουλία για την συνένωση των Ελλήνων με σκοπό την αντιμετώπιση του κοινού κινδύνου. Διακατέχεται από έμπνευση, αίσθηση ανάγκης συνεργατικότητας και προσπαθεί να οικοδομήσει και πάλι τους διαρραγέντες δεσμούς μεταξύ των Ελλήνων. Αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να μεταπηδήσει και πάλι στη στρατιωτική ηγεσία αναλαμβάνοντας την αρχηγία της εκστρατείας, αλλά πλέον έχει

¹⁵⁷ Γούδας, Α. (2009). (σ.137, 140)

¹⁵⁸ Παράρτημα «Α», εικόνα 5 (σ. Α-3).

χάσει το ηθικό πλεονέκτημα δημιουργώντας καχυποψίες και τελικά τον ακολουθούν ελάχιστοι.

Συμπεράσματα

Ο θρησκευτικός παράγοντας κατά την επανάσταση αποτέλεσε μία καθοριστική πτυχή της κοινωνικής διαφοροποίησης των Ελλήνων κατακτημένων χριστιανών από του Οθωμανούς κατακτητές. Το θρησκευτικό συναίσθημα αλληλεπιδρώντας με διάφορους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, χρησιμοποιήθηκε από τους πολιτικούς, θρησκευτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες της επανάστασης, ως το συνεκτικό στοιχείο για να ενώσει τους Έλληνες στον πόλεμο εναντίον των κατακτητών.

Οι ραγιάδες Έλληνες ήταν γαλουχημένοι με μύθους και θρησκευτικές δοξασίες οι οποίες κράτησαν αναμμένο τον πόθο για απελευθέρωση. Αυτές χρησιμοποιήθηκαν από τους ηγέτες της επανάστασης για να προετοιμάσουν το έδαφος, δημιουργώντας προσδοκίες στον απλό λαό, για την οριστική σύγκρουση με τους κατακτητές.

Η δυναμική που ασκούσε στην προεπαναστατική κοινωνία η ορθόδοξη χριστιανική λατρεία, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ενότητας και ελπίδας κατά το ξέσπασμα της επανάστασης. Το θρησκευτικό συναίσθημα ήταν διάχυτο σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής του απλού λαού και των αγωνιστών ιδιαίτερα κατά τις πολεμικές συγκρούσεις με τους Οθωμανούς, όπου μέσω των προσευχών και των εκκλησιαστικών μυστηρίων, γινόταν η επίκληση για Θεϊκή ενίσχυση και βοήθεια.

Σημαντικό θρησκευτικό παράγοντα τόνωσης του επαναστατικού πόθου αποτέλεσαν τα θρησκευτικά σύμβολα και εμβλήματα που κοσμούσαν τις επαναστατικές σημαίες και ιδιαίτερα του χριστιανικού σταυρού. Οι όρκοι στο Θεό και στο σύμβολο του Σταυρού, εμψύχωναν και γέμιζαν με πάθος τους αγωνιστές πριν τις μάχες.

Οι πολεμικές συγκρούσεις κατά την επανάσταση χαρακτηρίστηκαν από τον θρησκευτικό φανατισμό των αντιπάλων. Οι πολιτικοί, στρατιωτικοί και θρησκευτικοί ηγέτες της εποχής χρησιμοποίησαν την διαφορετική θρησκεία των αντιμαχόμενων. Από τη μία πλευρά οι βασανισμοί και ταπεινώσεις που είχαν υποστεί οι κατακτημένοι Έλληνες και από την άλλη ο ισλαμικός νόμος που ορίζει τον Ιερό πόλεμο (τζιχάντ), έναντι των απίστων, συνέθεσαν ένα εκρηκτικό σκηνικό. Τα αποτελέσματα τα υπέστησαν οι Εκκλησίες, τα τζαμιά, οι άμαχοι, οι αιχμάλωτοι και τα ιερά σύμβολα των δύο θρησκειών.

Η θρησκεία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία επαναστατικής ιδεολογίας και της ελπίδας για δημιουργία ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, εγκατέλειψε την προεπαναστατική ιδεολογία της υποταγής στο Σουλτάνο και χρησιμοποιήθηκε στο να νοηματοδοτήσει τις επαναστατικές εξελίξεις. Αποτέλεσε το συνεκτικό δεσμό που ενίσχυσε τον εθνικό και κοινωνικό χαρακτήρα της επανάστασης, ο οποίος αφορούσε τα οικονομικά προβλήματα, τις κοινωνικές ελευθερίες και τους εθνικούς πόθους των υπόδουλων Ελλήνων.

Η ορθόδοξη Εκκλησία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα τεκταινόμενα της ελληνικής Επανάστασης. Αποτέλεσε τον καθοριστικό παράγοντα συνοχής των Ελλήνων σε μία εποχή που δεν υπήρχε στον Ελλαδικό χώρο η έννοια του έθνους και συνεπώς η έννοια της εθνικής συνείδησης. Οι αγωνιστές του 1821 καθορίζονταν από την έννοια της τοπικής καταγωγής και της θρησκείας (πχ Χριστιανός-Μανιάτης, Χριστιανός-Σουλιώτης κλπ). Ο θρησκευτικός παράγοντας καθορίστηκε από τη θρησκευτική ιδεολογία, καθότι αφορούσε την επανάσταση απέναντι στον αλλόθρησκο κατακτητή. Ο απλός λαός είχε ως σημείο αναφοράς το θρησκευτικό καθήκον που συνέπιπτε με το πατριωτικό καθήκον, στο οποίο κυριαρχούσαν οι χριστιανικές παραδόσεις και αξίες.

Ο Παπαφλέσσας αποτέλεσε μια αμφιλεγόμενη μορφή της Επανάστασης, με έντονη προσωπικότητα και εκρηκτικό χαρακτήρα. Σε όλες τις πτυχές της δημόσιας ζωής του προσπάθησε να ηγείται χρησιμοποιώντας την ικανότητά του στο να εντυπωσιάζει, να ξεσηκώνει, να πείθει, να ενθαρρύνει, χωρίς να φοβάται τις συνέπειες των Οθωμανών. Στην ουσία, η ηγεσία του ήταν βασισμένη στο όραμα της απελευθέρωσης της Ελλάδας από την Τουρκία, το οποίο ήταν και ο σκοπός της ζωής του. Η ασυγκράτητή του επιθυμία να δει την Ελλάδα ελεύθερη, είχε ως αποτέλεσμα να χάνει τον αυτοέλεγχό του και να θέτει σε κίνδυνο τον εαυτό του, τους συντρόφους του, αλλά και την ίδια την επανάσταση.

Ο Παπαφλέσσας, έχοντας υπέρμετρη αυτοπεποίθηση και φιλοδοξίες, προσπάθησε να διακριθεί στον θρησκευτικό, πολιτικό και στρατιωτικό τομέα, ασκώντας διοίκηση και ηγεσία και στα τρία αυτά επίπεδα. Τα ηγετικά του χαρακτηριστικά δεν άλλαξαν σημαντικά, εκτός από την περίοδο της πολιτικής του πορείας κατά την οποία παρασύρθηκε σε ραδιουργίες, δολοπλοκίες, έκλυτη ζωή, που ήταν αντίθετη με το πνεύμα της επανάστασης και της εκκλησίας που εκπροσωπούσε ως κληρικός.

Το μοναχικό και ιερατικό του σχήμα (αρχιμανδρίτης), αποτέλεσε το όπλο του για να επηρεάσει το θρησκευτικό συναίσθημα των Ελλήνων κατά την αποστολή του στις Παραδουνάβιες περιοχές και στην προεπαναστατημένη Πελοπόννησο. Επιπλέον, για να ενισχύσει τη θρησκευτική επιρροή αυτοαποκαλούνταν έξαρχος του Πατριαρχείου. Μετά την επανάσταση έβγαλε το ράσο και φόρεσε την στρατιωτική ενδυμασία. Τον ενδιέφερε περισσότερο να αναδείξει το πατριωτικό και λιγότερο το θρησκευτικό συναίσθημα.

Τα έντονα στοιχεία του χαρακτήρα του Παπαφλέσσα τον έκαναν να χαρακτηρίζεται από την άναρχη συμπεριφορά του. Παρασύρεται από τον αυθορμητισμό του και οδηγείται σε μία άνευ όρων σύγκρουση με το κατεστημένο σύστημα της κατακτημένης Ελλάδας. Αντιπαρατίθεται έντονα με τους προεστούς αλλά και τους Αρχιερείς, οι οποίοι εκπροσωπούσαν την οργανωμένη προετοιμασία της επανάστασης. Προσπάθησε με άκρατη ανυπομονησία να εμψύσει στους Έλληνες της επικράτειας αλλά και των παραδουνάβιων ηγεμονιών την ανάγκη άμεσης έναρξης της επανάστασης, το οποίο τον έκανε ιδιαίτερα μισητό στους πιο συγκρατημένους και ψυχραιμότερους πολιτικούς, στρατιωτικούς και θρησκευτικούς Έλληνες ηγέτες της εποχής.

Ο Παπαφλέσσας, σύμφωνα με τους τύπους ηγεσίας που συνδέονται με τη συναισθηματική νοημοσύνη χαρακτηρίζεται ως οραματιστής καθότι σε όλη του τη δραστηριότητα προσπαθεί, να εμπνεύσει και να ενεργοποιήσει τους Έλληνες να ενστερνιστούν το όραμα της απελευθέρωσης της πατρίδας. Είναι κατευθυντικός διότι αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και σπεύδει πρώτος στις μάχες αγνοώντας τους κινδύνους για τη ζωή του. Όμως σε πολλές περιπτώσεις η ηγεσία του χαρακτηρίζεται καταπιεστική, λόγω έλλειψης ενσυναίσθησης, αγνοώντας πλήρως τις ανάγκες και τη γνώμη των συναγωνιστών του, λαμβάνοντας αποφάσεις κατ' αποκλειστικότητα.

Διακρίνεται από την ικανότητα να εμπνέει και να ανυψώνει το ηθικό των Ελλήνων. Χαρακτηριστική ήταν η επιρροή που ασκούσαν τα παθιασμένα κηρύγματά του, όμως σε καθοριστικές φάσεις του αγώνα δεν έδειξε να έχει ανεπτυγμένη την δεξιότητα του αυτοελέγχου και της αυτοεπίγνωσης, διαπράττοντας σοβαρά λάθη ακόμα και προς τα βιολογικά αδέρφια του και τους συναγωνιστές του.

Όσον αφορά τη Θεωρία των Χαρακτηριστικών, ο Παπαφλέσσας, διακρινόταν για τα σωματικά χαρακτηριστικά του, τον υψηλό δείκτη νοημοσύνης του, ο οποίος ξεχώριζε και τον έκανε να ελίσσεται πολιτικά και να αποφεύγει τις παγίδες των αντιπάλων του. Επιπλέον, είχε ανεπτυγμένα τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας

(επιθετικότητα, ενεργητικότητα, πρωτοβουλία) και των καθηκόντων, αφού πάντα έπαιρνε πρωτοβουλίες και οργάνωνε τα τμήματά του πριν τη μάχη. Όμως δεν είχε ανεπτυγμένα τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, αφού ήταν προσβλητικός, υποτιμητικός και απειλητικός σε όποιον διαφωνούσε μαζί του.

Στον στρατιωτικό και στον πολιτικό τομέα η ηγεσία του ήταν καταπιεστική. Ήταν υπέρμετρα φιλόδοξος και εγωιστής, πιστός στα ιδανικά του και όποτε χρειάστηκε ηγήθηκε με τόλμη χωρίς να διακατέχεται από την αίσθηση του κινδύνου και του φόβου για τη ζωή του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι όταν ζήτησε από την κυβέρνηση να ηγηθεί της εκστρατείας κατά του Ιμπραήμ. Η ηγεσία του χαρακτηριζόταν από αποφασιστικότητα αλλά δεν άκουγε τις προτάσεις των συντρόφων του. Σε κάθε διαφορετική άποψη, προσέφευγε σε απειλές και προσβολές και απαιτούσε την εκτέλεση των διαταγών του χωρίς αντιλογία. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα στην αντιμετώπιση των οπλαρχηγών, όταν τέθηκε επικεφαλής στην ηρωική μάχη στο Μανιάκι.

Επίλογος

Οι γεμάτες αυτοθυσία πράξεις και ο ηρωικός θάνατος του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι κατά πολλούς «εξάγνισαν», τα λάθη, τις παραλείψεις, και τις παλινωδίες του σημαντικού αυτού ήρωα της επανάστασης του 1821. Σκιαγραφώντας την προσωπικότητά του διαπιστώθηκαν θετικά και αρνητικά στοιχεία, τα οποία ήταν αποτέλεσμα του έντονου και φλογερού χαρακτήρα του αλλά και των παθών του.

Έχει δικαίως χαρακτηριστεί, από την παράδοση, ως «μπουρλοτιέρης των ψυχών» και χωρίς αυτόν ίσως να μην εκκινούσε η επανάσταση στην Πελοπόννησο. Παρακινούσε τους διστακτικούς, έπειθε τους προβληματισμένους, ξεσήκωνε τους φοβισμένους Έλληνες και πολεμούσε με κάθε τρόπο τους αρνητές της επανάστασης. Ήταν τόσο ένθερμα και πειστικά τα κηρύγματά του, που ακόμα και τα ψέματα και οράματα που παρουσίαζε, έφτανε σε σημείο να τα πιστεύει ο ίδιος.

Είναι κοινώς αποδεκτό σε όσους τον γνώρισαν, ότι παρέκκλινε από την μορφή του ηθικού Αρχιμανδρίτη και μοναχού, καθώς και του συνεργατικού αγωνιστή της ελευθερίας. Οι υπέρμετρες φιλοδοξίες του, οι εμμονές και ο εγωισμός του, τον έκαναν μισητό σε πολλούς θρησκευτικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες της εποχής. Κανένας όμως δεν μπορεί να αμφισβητήσει την υπέρμετρη αγάπη του για την απελευθέρωση της πατρίδας, την καθοριστική συμβολή του στο άναμμα της φλόγας

της επανάστασης και τον ατρόμητο ηρωισμό του που τον οδήγησε στον θάνατο στο Μανιάκι το 1825.

Χαρακτηριστικά για τον βίο αλλά και την ηρωική θυσία του Παπαφλέσσα, αποτελούν τα λόγια ενός πολιτικού του αντιπάλου, με τον οποίο ήρθε πολλές φορές σε ρήξη, του Κανέλλου Δεληγιάννη, ο οποίος έγραψε στα απομνημονεύματά του: «...Ο ένδοξος αυτός θάνατος του Παπαφλέσσα απέπλυνε όλους τους ρύπους του ιδιωτικού και πολιτικού βίου του και χρεωστεί η Πατρίς να τον συγκατατάξει και αυτόν μετά των λοιπών ενδόξων και αθανάτων αυτής προμάχων...»¹⁵⁹.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

- «Α» Φωτογραφικό Υλικό – Πρωτότυπα Χειρόγραφα Παπαφλέσσα
- «Γ» Επιστολές Παπαφλέσσα στη Φιλική Εταιρία
- «Δ» Σχεδιαγράμματα της Μάχης στο Μανιάκι

¹⁵⁹ Καπετανάκης, Σ. (2015), (σ. 571)

ΠΗΓΕΣ

Διαδικτυακές Πηγές (Internet Sites - Blogs)

Λασκαράτου, Α. (2019, Μάρτιος) «Ο απαταιών και εξωλέστατος» Παπαφλέσσας. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://roides.wordpress.com/2019/03/24/24mar19-2/>

Σμυρνιωτάκη, Γ. (2022, Μάρτιος) Ο Γρηγόριος Παπαφλέσσας και άλλα. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://www.orp.gr/wordpress/?p=33587>

Παπαφλέσσας (1788 – 1825) κληρικός, πολιτικός και οπλαρχηγός της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. (2022, Μάιος) Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://www.timesnews.gr/papaflessas-1788-1825-klirikos-politikos-kai-oplarchigos-tis-ellinikis-epanastasis-toy-1821/>

Παπαφλέσσας, ο μπουρλοτιέρης των ψυχών. (2021, Ιανουάριος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://timisto1821.gr/παπαφλέσσας-ο-μπουρλοτιέρης-των-ψυχών/>

Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού. (2009, Μάρτιος) Παπαφλέσσας (1788 – 1825). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://argolikivivliothiki.gr/2009/03/18/παπαφλέσσας-1787-1825/>

20 Μαΐου Μανιάκι – οι Θερμοπύλες του Παπαφλέσσα. (2022, Μάιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://www.ingreece.com.gr/2022/05/Papaflessas-maniaki.html>

"Γ. Δικαίος Παππας Φλέσσας", Προσωπογραφία του Γρηγορίου Δικαίου - Παπαφλέσσα, ελαιογραφία σε μουσαμά του Διονυσίου Τσόκου, 1862. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://nhmuseum.gr/tmimata/mesa-stis-sylloges-tou-mouseiou/item/450-gdikaiospappasflessasprosopografiatougrigorioudikaiou-papaflessaelaiografiasemousamatoudionusioutsokou1862>

Παπαφλέσσας (1788-1825) – Ο Λεωνίδας της Επανάστασης του 1821. (2009, Μάρτιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://www.paredose.net/2686>

Το 1821 & οι πρωταγωνιστές του. (2021, Μάρτιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο http://www.gak.gr/media_files/downloads/kdosh-to-1821-kai-oi-prwtagnistes-tou_2.pdf

Παπαφλέσσας-Μανιάκι. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://www.eefshp.org/portfolio-item/papaflessas-maniaki/>

Ο Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο-Παπαφλέσσας. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://quizizz.com/admin/quiz/605f6a6f3b8b8d001b9929cd/o-/>

Η Μάχη στο Μανιάκι (20 Μαΐου 1825). (2012, Μάιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <http://greekworldhistory.blogspot.com/2014/05/20-1825.html>

Η Μάχη στα Κάτω Μηνάγια, 1825. (2017, Ιούνιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://aristomenismessinios.blogspot.com/2017/06/1825.html>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αγαπητός, Α. (2009). Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ153-160) Αθήνα: Μέρμηγκας.

Βακαλόπουλος, Α. (1982), *Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829) Η Εσωτερική Κρίση (1822-1825)* Τόμος 6. Θεσσαλονίκη: Σταμούλη.

Βακαλόπουλος, Α. (2019), *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821 οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία..* Θεσσαλονίκη: Σταμούλη.

Βακαλόπουλος, Α. (2000), *Η Ιστορία του νέου Ελληνισμού.* Τόμος 6. Θεσσαλονίκη: Σταμούλη.

Βλαχογιάννης, Γ. (2009). Παπαφλέσσας, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ13-15) Αθήνα: Μέρμηγκας.

ΓΕΣ/Δνση Μελετών, (1988), *Διοίκηση και Ηγεσία*, Αθήνα: Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού

ΓΕΣ/Δνση Δόγματος, (2002), *Δόγμα Διαμόρφωσης Ηγετών του Στρατού Ξηράς*, Αθήνα: Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού

Γιανναράς, Χ. (1968), *Τίμιοι με την Ορθοδοξία. Νεοελληνικά Δοκίμια*, Αθήνα: Αστήρ.

Γιαννουλάτος, Α. (2006), *Ισλάμ. Θρησκευτολογική Επισκόπηση*. Αθήνα: Ακρίτας.

Γούδας, Α. (2009). Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ.111-153) Αθήνα: Μέρμηγκας.

Δασκαλάκης, Α. (1927), *Τα αίτια και οι Παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα: Αγών.

Δημητρούλη, Δ. (2015), *Στρατιωτικό Ήθος και Ηγεσία*, Αθήνα: ΓΕΕΘΑ. Διαθέσιμο στο https://geetha.mil.gr/wp-content/uploads/2019/11/Srt_hthos.pdf

- Θεοτοκάς, Ν. (1992), Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το «Εικοσιένα» στα Ιστορικά – Τεύχος 17, Αθήνα: Περιοδικά.
- Καραμπελιάς, Γ. (2022), Εισαγωγή υπό τον τίτλο «Ηγεσία και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος», Αθηνά, (σ.10-15)
- Καραμπελιάς, Γ. (2015), Θέματα Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Καπετανάκης, Σ. (2015), Οι Μανιάτες στην Επανάσταση του 1821, Αθήνα: Λακωνικές Σπουδές.
- Κόκκινος, Δ. (1956), Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα: Μέλισσα.
- Κορδάτος, Γ. (2005), Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα: Μάτι.
- Κονιόρτας, Π. (1988), Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. 17ος - αρχές 20ου αιώνα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κολιόπουλος, Ι. (2000), Ιστορία της Ελλάδας από το 1800. Το έθνος, η πολιτεία και η κοινωνία των Ελλήνων, Θεσσαλονίκη: Βανιάς.
- Κοντογιώργης, Γ. (1982), κοινωνική Δυναμική και Πολιτική Αυτοδιοίκηση: Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Κωνσταντινίδης, Η. (2018), Παπαφλέσσας, Αθήνα: Ήλεκτρον.
- Λάμπας, Κ. (1987), Πατριαρχική σύνοδος περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων το Μάρτιο του 1821, Αθήνα: Μνήμων.
- Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (2002), Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα, Αθήνα: Κριτική.
- Lewellen, T. (2009), Θρησκεία στην πολιτική, Πολιτική Ανθρωπολογία: Μία Εισαγωγή, (σ.105-129) Αθήνα: Κριτική.
- Μαгриπλής, Δ. (2002), Είναι η Θρησκεία Αιτία Πολέμου; Θρησκευσιολογία Τεύχος 3. Αθήνα: περιοδικά.
- Μακρυγιάννη, Ι. (1947), Στρατηγού Μακρυγιάννη - Απομνημονεύματα, Αθήνα: Βαγιωνάκη.
- Μανιτάκης, Α. (2000), Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων, Αθήνα: Νεφέλη.
- Μόσχου, Ν. (1978), Π. Καρατζάς Ο Αγνοημένος Παλαιών Πατρών Γερμανός Ο Τιμημένος, Αθήνα: Κέδρος.
- Ξάνθος, Ε. (1845), Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας, Αθήνα: Α. Γκαρπόλα.

- Παπάζογλου, Μ. (2012), Σύγχρονη πολιτική ηγεσία Αθήνα: Παπαζήση.
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1993), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Τόμος Ένατος, Αθήνα: Αλέξανδρος.
- Πετμεζάς, Σ. (1996), «Η εκκλησιαστική οργάνωση υπό τους Οθωμανούς», στο Paolo Odorico, Αναμνήσεις και συμβουλές του Συναδινού, ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17ος αιώνας), (σελ.481-568) Αθήνα: Association «Pierre Belon».
- Πέτρου, Ι. (2013), Θρησκευτικός πλουραλισμός και διαθρησκευτικός διάλογος στη σύγχρονη κοινωνία, Θεσσαλονίκη: Ηλεκτρονικό Περιοδικό Τμήματος Θεολογίας ΑΠΘ. Διαθέσιμο στο <https://ejournals.lib.auth.gr/synthesis/article/view/3922>
- Πέτρου, Ι. (1992), Εκκλησία και Πολιτική, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Πρωτοψάλτης, Ε. (1956), Απομνημονεύματα Κανέλλου Δεληγιάννη. Τόμος Ι, Αθήνα: Βιβλιοθήκη.
- Ράπτης, Ν. (2009). Μελετήματα και Κρίσεις Ιστορικών, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) Άπαντα για τον Παπαφλέσσα, (σελ.11-112) Αθήνα: Μέρμηγκας.
- Σουρμέλης, Δ. (2019), Ιστορία των Αθηνών και κατά τον υπέρ της Ελευθερίας Αγώνα αρχομένης από της Επανάστασεως μέχρι την Αποκατάσταση των Πραγμάτων. Αθήνα: Εκάτη.
- Σχολή Πυροβολικού Γραφείο Μελετών, (2004), Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, ο Μάρτυρας Μπουρλοτιέρης των Ψυχών, Στρατιωτική Επιθεώρηση, (σ.46-61)
- Σκοπετέας, Σ. (1948), Η έναρξις του υπέρ ελευθερίας ιερού αγώνος, Στο Γ. Αναπλιώτη (επιμ.): Η Καλαμάτα και η επανάστασις του 21, Καλαμάτα: Διάδοσις.
- Τρικούπης, Σ. (2009). Μάχη κατά τη Θέση στο Μανιάκι, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) Άπαντα για τον Παπαφλέσσα, (σελ.16-17) Αθήνα: Μέρμηγκας.
- Φερέτος, Μ. (1968), Μεσσηνίας Ιεροκήρυκες κατά την Επανάσταση του 1821, Αθήνα: Μεσσηνιακά.
- Φιλήμων, Ι. (1971), Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως, Αθήνα: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη.
- Φωτιάδης, Δ. (1977), Η επανάσταση του '21, Αθήνα: Βότση.
- Φραντζής, Α. (1975), Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθήσης Ελλάδος (Ανατύπωση), Αθήνα: Γρηγοριάδης.
- Φωτιάδης, Δ. (2020), Επανάσταση του '21 – Τρίτος Τόμος, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Χρυσανθακόπουλος, Φ. (2009). Βίος του Παπαφλέσσα, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) Άπαντα για τον Παπαφλέσσα, (σελ.18-103) Αθήνα: Μέρμηγκας.

Goleman, D & Boyatzis, R. (2014), Ο Νέος Ηγέτης, η Δύναμη της Συναισθηματικής Νοημοσύνης στη Διοίκηση Οργανισμών, Αθήνα: Πεδίο.

Ξενόγλωσση

Rost, C. J. (1993), Leadership Development in the New Millennium, Journal of Leadership Studies. Διαθέσιμο στο <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/107179199300100109>

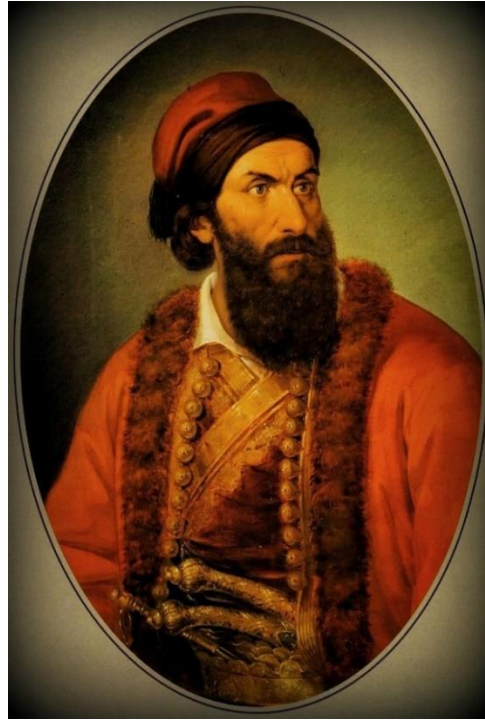
Tsounis, C. (2021) Forces Shaping Greek Independence in 1821: Church, Business Class, and Ypsilantis Brothers, <https://www.qgazette.com/articles/forces-shaping-greek-independence-in-1821-church-business-class-and-ypsilantis-brothers/>

Peter R. (2012). Influence of Religion on Leadership Styles and Leadership Roles: A Critical Literature Review, Published by Scientific & Academic Publishing <http://article.sapub.org/10.5923.j.m2economics.20190701.02.html>

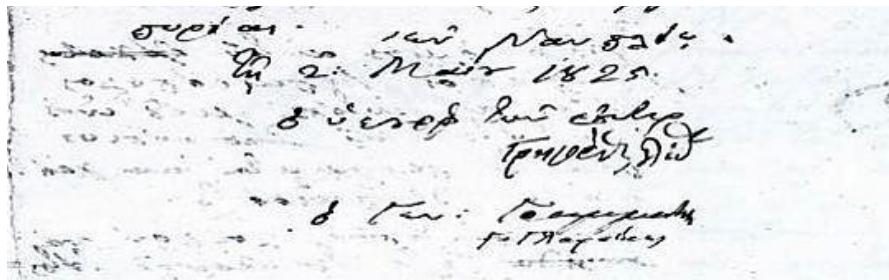
Dacko - Pikiewicz Z. (2016). Leaders or Managers to the Managers of Army, Published by WSB Univercity, https://www.researchgate.net/publication/304034872_Leaders_or_Managers_to_the_Ar

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Α» ΣΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Φωτογραφικό Υλικό

Εικόνα 1: Προσωπογραφία του Γρηγορίου Δικαίου - Παπαφλέσσα, ελαιογραφία σε μουσαμά του Διονυσίου Τσόκου, 1862. (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)¹⁶⁰

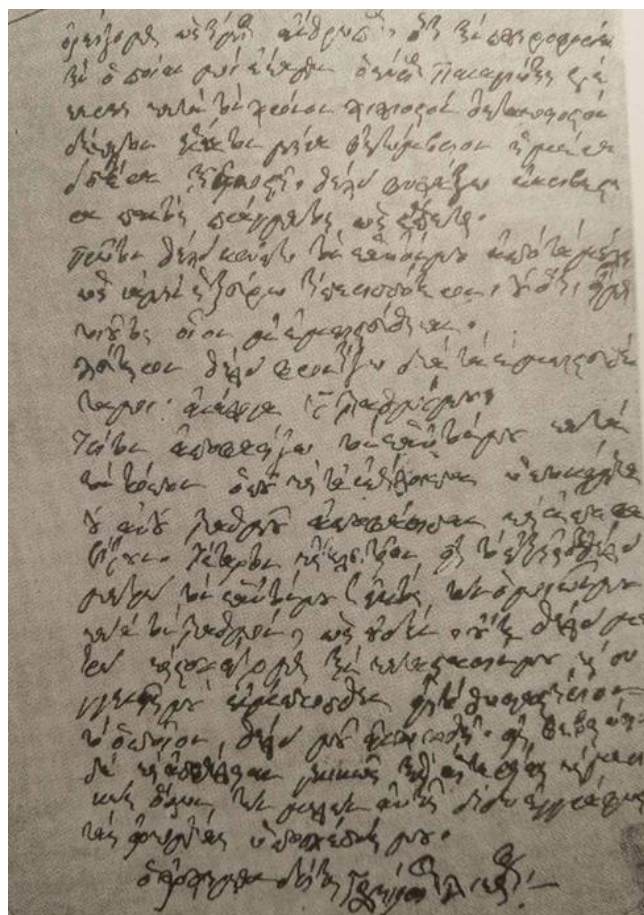
Εικόνα 2: Η τελευταία υπογραφή του Παπαφλέσσα¹⁶¹

¹⁶⁰ "Γ. Δικαίος Παππάς Φλέσσας", Προσωπογραφία του Γρηγορίου Δικαίου - Παπαφλέσσα, ελαιογραφία σε μουσαμά του Διονυσίου Τσόκου, 1862. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://nhmuseum.gr/tmimata/mesa-stis-syloges-tou-mouseiou/item/450-gdikaiospappasflessas> [prosopografiatougrigorioudikaiou-papaflessaelaiografiasemousamatoudionusioutsokoul862](https://nhmuseum.gr/tmimata/mesa-stis-syloges-tou-mouseiou/item/450-gdikaiospappasflessas-prosopografiatougrigorioudikaiou-papaflessaelaiografiasemousamatoudionusioutsokoul862)

¹⁶¹ Παπαφλέσσας (1788-1825) – Ο Λεωνίδας της Επανάστασης του 1821. (2009, Μάρτιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://www.pare-dose.net/2686>

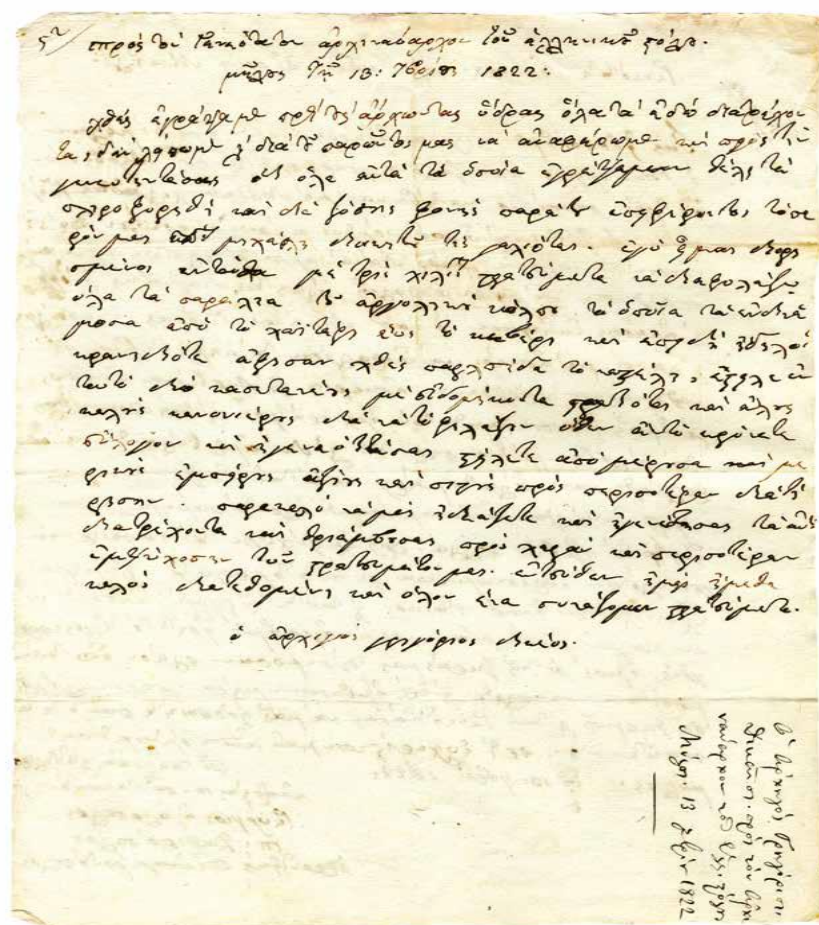
Εικόνα 3: Τα λείψανα του Αρχιμανδρίτη Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα), στο Μουσείο Μανιάκι¹⁶²

Εικόνα 4: Ιδιόχειρη ένορκη υπόσχεση του Παπαφλέσσα¹⁶³

¹⁶² 20 Μαΐου Μανιάκι – οι Θερμοπύλες του Παπαφλέσσα. (2022, Μάιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://www.ingreece.com.gr/2022/05/Papaflessas-maniaki.html>

¹⁶³ Γούδας, Α. (2009). Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, Στο Ν. Ράπτης (επιμ.) *Άπαντα για τον Παπαφλέσσα*, (σελ.111-153) Αθήνα: Μέρμηγκας. (σ.119)

Εικόνα 5: Ιδιόχειρη Επιστολή του Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα) προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη. Καταγράφονται ειδήσεις για πολεμικές επιχειρήσεις στην Αργολίδα. Μύλοι, 13 Σεπτεμβρίου 1822¹⁶⁴

¹⁶⁴ Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κεντρική Υπηρεσία, αρχείο Γεώργιου και Λάζαρου Κουντουριώτη *Το 1821 & οι πρωταγωνιστές του*. (2021, Μάρτιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο http://www.gak.gr/media_files/downloads/kdosh-to-1821-kai-oi-prwtagnwnistes-tou_2.pdf

Εικόνα 6 Γρηγόριος Δικαίος

Εικόνα 7: «Ἡ ἐν Μανιακείῳ τῆς Πυλείας μάχη, καθ' ἣν ὁ Γρηγόριος Παπαφλέσσας ἡρωικῶς μαχόμενος ἔπεσεν ὡς νέος Λεωνίδας...». Λιθογραφία με βάση σχέδιο του Περικλή Χέλμη, Lemercier, Παρίσι, μέσα 19ου αιώνα.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Παπαφλέσσας – Μανιάκι. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://www.cefshp.org/portfolio-item/papaflessas-maniaki/>

Εικόνα 8: Παπαφλέσσας. Η γκραβούρα φιλοτεχνήθηκε στο Παρίσι έπειτα από επιθυμία του Κωνσταντίνου Γιάγκου Φλέσσα (καπετάνιου) νομικού και βουλευτή Μεσσηνίας, εγγονό του Νικήτα Φλέσσα.,¹⁶⁶

Εικόνα 9: Ο Γρηγόριος Δικαίος, Παπαφλέσσας, Επιζωγραφισμένη λιθογραφία του Adam Friedel, Λονδίνο - Παρίσι, 1827¹⁶⁷.

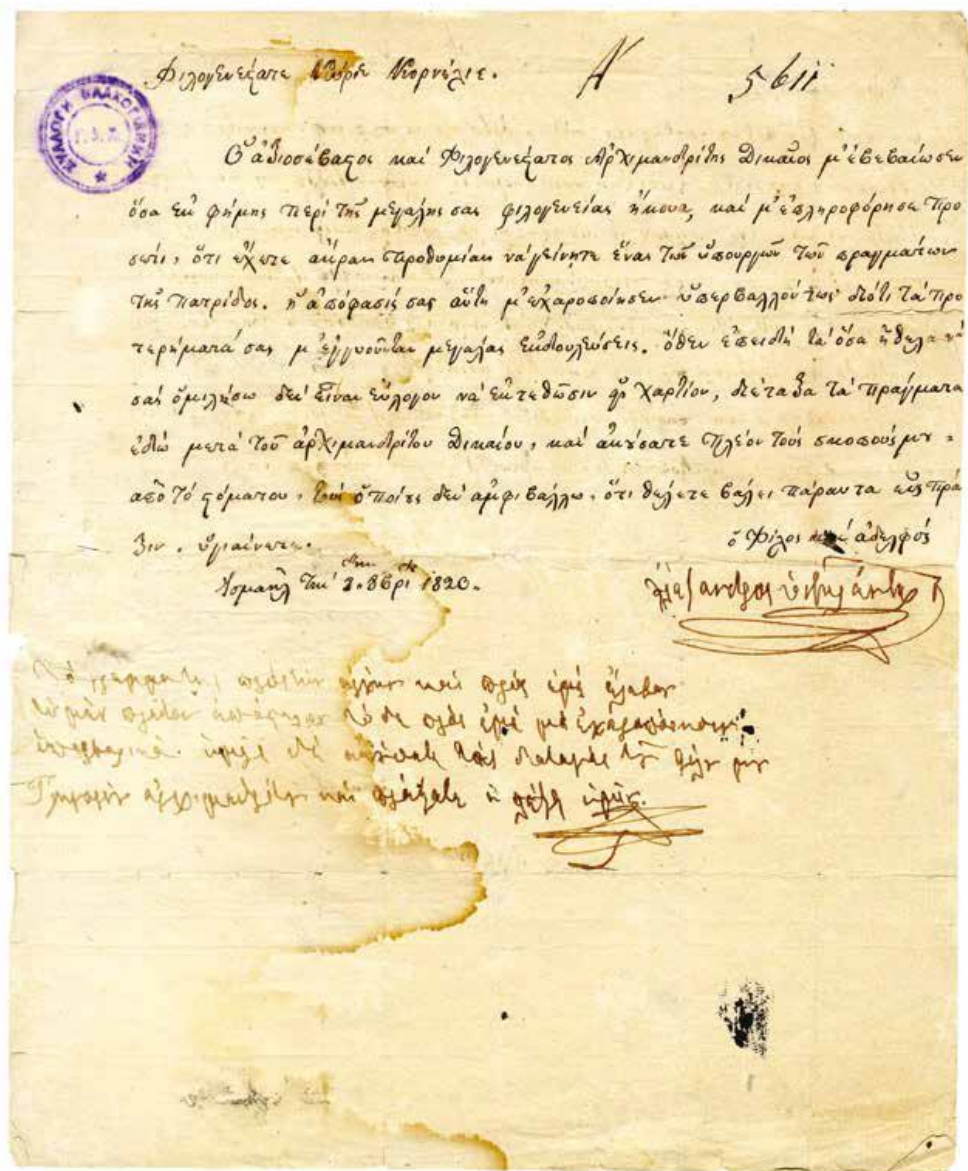
¹⁶⁶ Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού. (2009, Μάρτιος) Παπαφλέσσας (1788 – 1825). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://argolikivivliothiki.gr/2009/03/18/παπαφλέσσας-1787-1825/>

¹⁶⁷ Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού. (2009, Μάρτιος) Παπαφλέσσας (1788 – 1825). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://argolikivivliothiki.gr/2009/03/18/παπαφλέσσας-1787-1825/>

Εικόνα 10: Μανιάκι. Ελαιογραφία του Α. Γεωργιάδη, 1960.¹⁶⁸

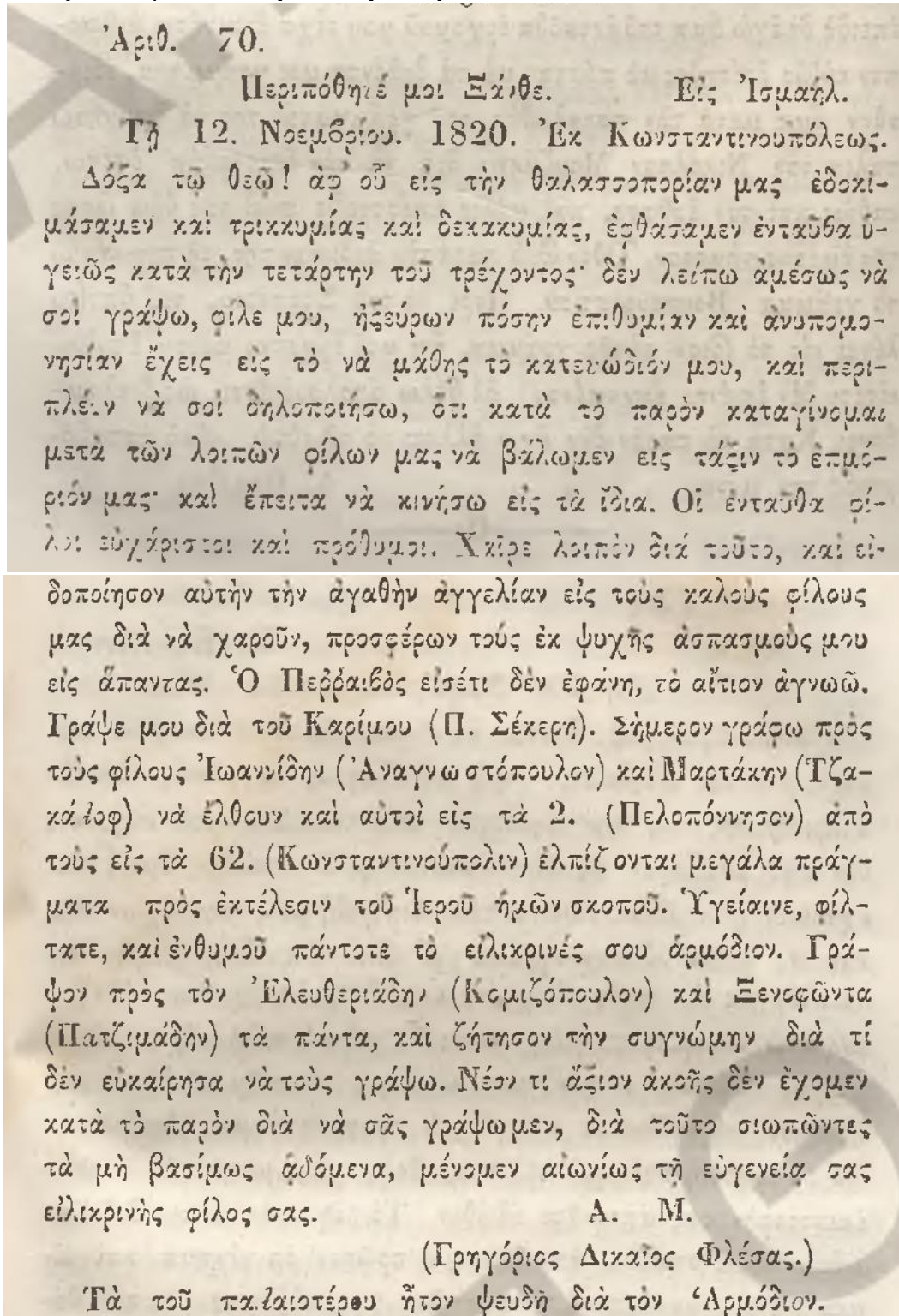
¹⁶⁸ Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού. (2009, Μάρτιος) *Παπαφλέσσας (1788 – 1825)*. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://argolikivivliothiki.gr/2009/03/18/παπαφλέσσας-1787-1825/>

Εικόνα 11: Επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς τον Αναστάσιο Κορνήλιο στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶⁹ Τον ενημερώνει ότι ο Γρηγόριος Δικαίος μεταφέρει προφορικά τις διαταγές του και εκφράζει την ικανοποίησή του για την προθυμία του παραλήπτη να συνεισφέρει στον Αγώνα. Ισμάηλ, 8 Οκτωβρίου 1820.

¹⁶⁹ Γενικά Αρχεία του Κράτους - Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη *Το 1821 & οι πρωταγωνιστές του*. (2021, Μάρτιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο http://www.gak.gr/media_files/downloads/kdosh-to-1821-kai-oi-prwtagwnistes-tou_2.pdf

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Β» ΣΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

Επιστολές Παπαφλέσσα στη Φιλική Εταιρία¹⁷⁰

Εἰκόνα 1: Επιστολή στον Εμμανουήλ Ξάνθο 17 Νοεμβρίου 1820

¹⁷⁰ Ξάνθος, Ε. (1845), *Απομνημονεύματα περί της Φιλικῆς Εταιρίας*, Αθήνα: Α. Γκαρπόλα.

Ἀντίγραφον τῆς πρὸς τοὺς ἐν Μόσχᾳ
Ἐφόρους ἐπιστολῆς
ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΦΛΕΣΑ.

Κύριοι! Οἱ ἐνταῦθα φίλοι ἔχοντες μεγάλῃ ἀνάγκῃ ἀπὸ προΐκων καὶ ἀπὸ τρεῖς Βρυαρέους, καὶ ἀπὸ ὑποθήματα ἀρκετὰ, μᾶς ἠνάγκασαν νὰ σῶς δηλοποιήσωμεν, ὅτι τὴν μὲν προΐκων ἡμποροῦν νὰ τὴν ἀποπληρώσουν ἀπὸ τοὺς ἐδῶ εὐρεσιζόμενους πολλοὺς ὀλίγους καὶ λοιποὺς προθύμους. Ὑποθήματα ὅμως τότε ὅσα ἀναγκάζονται νὰ προβλέψουν διὰ τὴν προΐκων κρεμαστέρτατον καὶ λοιπὰ διὰ νὰ ἀρχιζέσθουν ἀπὸ τὸ ἀγκάθι τὸ κοπᾶδι, καὶ νὰ δώσουν τῷ Ἀρμόδιῳ τριακοσίας φατούρας καὶ τῷ 114. ἐκατὸν, τὰ ὅποια δοκιμάζει ὁ Καλὸς δὲν ἔχουν, καὶ φασδομαζι μήπως οἱ Κύριοι γίνουσι αἰτίαι ν' ἀρνησθῶν πανοικί! οἱ εἰς τὰ 62 εὐρεσιζόμενοι πρόθυμοι. Λοιπὸν πρέπει νὰ φροντίσουν δύο Βρυαρέους ἢ καὶ τρεῖς καλλίστερον, καὶ ὑποθήματα ἀρκετὰ διὰ νὰ οἰκονομηθῶν, ὡς εἴρηται· καὶ τότε σῶς βεβαιῶ, ὅτι αὐτοὶ θέλουσι καταρθῶσι τὸ πᾶν, καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν θέλει δορῇται μεγάλως τοὺς ἐξῶ προθύμους πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σκοποῦ των. Λάβετε λοιπὸν αὐτὴν τὴν φροντίδα, ὅτι αὕτη ἡ περίστασις εἶναι πολλὰ κρισιμωτάτη καὶ δὲν ἐπιδέχεται οὐδὲ τὴν περὶ μικρὰν ἀργοπορίαν. Οἱ Ἀρχηγοὶ καὶ τὰ παθήματα ἀφ' οὗτως πρέπει νὰ σταλθῶσιν διὰ τὰ 62. Ὁ Ἀρμόδιος μετὰ πάντες ἡμέρας ἐρεθίζεται διὰ τὸ Νο. 2. νὰ ἐτοιμάσῃ τὸ Μπιλάντζον τῆς συντροφίας, ὅπου ἐλπίζει περὶ τὰ τέλη τῆς ἐορτῆς ταύτης νὰ ἐνταμωθῇ μετ' τὸν Καλόν, ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ 62. ὁ Ἀρμόδιος ἔστειλε μίαν Καμήλαν πρὸς τὰ 83. νὰ φέρῃ τὸν Καλόν εἰς τὰ 2. Ὁ Πενθερὸς εἰσέτι δὲν ἐξέπνευσε, καὶ ἐλπίζονται καὶ ἀπὸ αὐτὸν καλὰ πράγματα· διότι καθὼς ἐδεστικώθη ἀπὸ ἓνα δυστυχεῖ τῶν N: 5. εἶναι ὅλος εἰς τὴν ὑπέρθεσιν, τὸ αὐτὸ μετ' εἶπε καὶ τὸ κονδολομάχαιρον τοῦ υἱοῦ του, τὸ ὅποσον εἶναι ἐνέχειρον εἰς τὸν Παλαιόν. Κύριοι, παντοῦ ὁ διοργανισμὸς ἔγεινε κατὰ θυμᾶστιον τρόπον, καὶ ἐλπίζω καλὴν ἐκδοσιν τοῦ σκοποῦ μας. Πατρίστετε λοιπὸν ν' ἀ-

να πληρώσητε καὶ τὸ ἐλλείπον τῶν 62. διὰ νὰ μὴ καται-
σχυνθῶμεν ὡς αἵτιοι τοιαύτης θυσίας. Μένομεν.

Τῇ 15. Νοεμβρίου. Κωνσταντὶ: Α. Μ.

(Γρηγόριος Δικαῖος Φλέσας.)

Επιστολή 2: Προς Φιλική Εταιρία 15 Νοεμβρίου 1820

—0—

Στοιχ. Μ.
Ἀριθ. 108.

Ἀδελφε Θυμῳδη. (Ξάνθε.)

Δὲν ἤξεύρω διὰ τί περιωρίσθης εἰς τὸν ὀρίζοντά σου, καὶ ἄλ-
λο δὲν ἤξεύρεις πλέον παρὰ νὰ συμβουλεύῃς τὸν Δικαῖον νὰ
μὴν ὁρμᾷ κατὰ τὴν συνήθειάν του καὶ ἄλλα κουροφέξαλα.
Οἱ Δικαῖος, φίλε, ἔκαμεν ὡς ἐπροστάχθη τὰ θαυέσματ' ἔγει-
ναν πρὸς τὰ σύνεργα ἀπὸ μέρους τῆς Βραγχῆς. Αὐτὰ βιαζέ-
μενα ἐπολλαπλασιάσθησαν· τί θέλεις ἡ εὐγενεία σου; νὰ μὴν
ἀκουσθῇ μικρὸς καὶ δοῦπος; οἱ φρόνιμοι πρότερον σκέπτον-
ται ταῦτα, καὶ ὕστερον ἀποφασίζουσιν, καὶ εἰς τὰς ἀποφάσεις
μένουν σταθεροί. Θαυμάζω πόθεν ἡ βραδύτης τοῦ τεθαστοῦ
Καλοῦ καὶ δὲν ἐφάνη ἄχρι τοῦδε εἰς τὸ Ν. 2. Περιμενό-
μενος πρὸ πολλοῦ καθὼς ὑπεσχέθη καὶ διέταξεν εἰς τὸ Ν.
104. ἐγὼ ἐξετέλεσα τὰς διαταγὰς αὐτοῦ καὶ τὰ πρακτικὰ μου
ὁπωστοῦν κατὰ τὸ ὀλίγων ἡμερῶν, καὶ τῶρα ἐν ἐκτάσει γενι-
κῶς πρὸς τοὺς Κυρίους. Τὸ πᾶν τῆς πραγματείας μας ἐπλη-
ρώθη. Οἱ πρόθυμοι ἐνταῦθα καὶ εἰς Ν. 20 καὶ 26. ἴ-
στανται κεχρηνότες, ὡς καὶ οἱ δυστυχεῖς καὶ ἐκδικητικοί μας
διέταξαν βριάρειως. Ἐφρόντισαν καὶ ἱκανὰ ὑποδήματα, ἐδά-
νεισαν καὶ πρὸς οὓς ἔδει, ὡς προέγαψα, στείλαντες Τζιρά-

κία εἰς εὐταξίαν τῶν πραγμάτων, καὶ συντόμως εἰπεῖν, ἔχουν τὰ ὡτα ἀναπεπταμένα πρὸς τὴν ἡχὴ αὐτοῦ. Ἀλλὰ τί δυστυχία εἰς τοὺς ἀθλίους προθύμους! Ἐν ᾧ εἰλπίζομεν νὰ ἴδωμεν ἐνταῦθα τὸν Καλὸν, ὅσον τέχιστα, καὶ ἐδιδάσκόμεθα, μανθάνομεν, ὅτι ἔτι χρονοτριβεῖ εἰς τὸ Νοῦμερόν του. Φίλε, ὁ καιρὸς παρέρχεται, καὶ δὲν προσμένει τὴν ἐδικὴν μου καὶ ἐδικὴν σου ἀργοπορίαν· τὸ νεγότητιον, καθὼς ἡξεύρεις, χρειάζεται τάχος, ὅτι ἐπιφέρει ζημίαν εἰς τὸ ἐμπόριον ἢ βραδύτης καὶ ἀμέλειά του. Ἐνταῦθα εἶναι μέγας βραδυμὸς, καθὼς ἴτως καὶ ἄλλοθι διὰ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν συνέργων, νὰ ὁποῖα συνωθούμενα καὶ συγκρουόμενα ἀδύναντον νὰ μὴ δουπήσουν μικρὸν ἢ μέγα, ὥστε νὰ φθάσῃ ὁ δουπὸς καὶ πρὸς τοὺς μετοίκους καὶ νὰ ἐπιφέρει καὶ σκοτεινίασμα διὰ ξεβουλωμάτων, ὡς ἐπέφερε καὶ θεραπεύεται διὰ τῆς γλαυκός· καὶ ἔαν τις ἄνεμος τυφωνικὸς τὰ ἐκτυλίξῃ μικρὸν, ἄρκετα προσμένομεν κεραυνοὺς αἰθαλόεις. Λοιπὸν, φίλε, διὰ τοὺς οἰκτισμοὺς τοῦ Θεοῦ, ἐπιταχύνετε τὸν σεδαστὸν Καλὸν, ὅτι ἂν παρέλθῃ ἑορτὴ μία καὶ δὲν φανῇ, τὰ ἀγκάθια ὡς σκοτεινιάσμενα δύνανται νὰ κεντήσουν τοὺς προθύμους μας ἀνεπαισθήτως, καὶ τότε ἡ ἁμαρτία ἅς ᾔηται εἰς τὸν λαιμόν σας· ἐπειδὴ ἄνευ ὑψηλοῦ ὀνόματος δὲν ἡξεύρω, ἂν κατάρθώσωμεν βιασμένοι, ὅσον πρέπει. Δὲν ἐκτείνομαι, τὰ πάντα καλὰ, γύφτα μόνον ἔχομεν μήπως βραδύνει καὶ γύφτα μεγάλην, ἐπειδὴ τὰ ἐδὼ ἀγκάθια δὲν εἶναι ὡς ἄλλων μερῶν, ἀλλὰ φουτρώνουν μὲ ζωηρότητα. Ὁ κομιστὴς Πατρίκιος, τὸν ὁποῖον συνιστᾷ εἰς τὴν φιλίαν σας, Ἰθακίστιος, θέλει σοὶ εἰπεῖ διὰ ζώσης φωνῆς. Λοιπὸν ἐνεργήσατε τὰ ὑποσχεθέντα καὶ ἐσεῖς, ἐπειδὴ ἡ μὲν ὠφέλεια καὶ τὸ κέρδος ἐστὶ κοινόν, ἡ δὲ ζημία καὶ κατάκρισις εἰς βάρος σας,

Τὰ τοῦ Ἀνανία ἐνταῦθα ἀκούονται ἔτι ἀμυδρῶς πως· τὸν Δικαῖον καὶ Περόρειδὸν ἔχουν διὰ ποιητικὸν αἷτιον. Ὁ συνοδηγὸς τοῦ αὐτοῦ Μ. φθάσας εἰς τὸ Ν. 2 ἐκήρυξεν, ὡς ἐμαθὼν κατ' αὐτάς, ὅτι αὐτὸς ἐκινήθη διὰ τὸ Ν. 39. τὸ ὁποῖον ἐλπίζω νὰ ἀρυνώσῃ τοὺς πρὸς αὐτὸν χαίνοντας. Ὁ. 110. μ' ἔγραψε ζητῶν βοήθειαν, ἐπειδὴ ὁ Παιββαίδος μόνον δύο φατού-

ρας τῷ σωτην υποσηκτων, οἷο καὶ εὐσυχισθησαν, πλην εἰμα' ἀναγκασθέντος νὰ ἐμπλατρώσω καὶ αὐτὸ τὸ πάθος, ὅσον δυναμικὴν ἐρῶσα.

Ἀπὸ 8' Νοεμβρίου δὲν ἔλαβον γράμμα σου, καὶ ἡ αἰτία ποία ἀγνοῶ. Μὴ μὲ κάμετε, φίλε, αὐτὸ τὸ αἰκόν, τέλος πάντων νὰ ἡξεύρω καὶ ἐγὼ τοὺς σκοπούς σας. Περικλείω εἰς τὸ πρὸς τοὺς Κυρίους καὶ ἐν σήμερι, ὅπου θέλετε ἰδεῖ, ξε-
 ὑοδύωμα λαμπρότατον, τὸ ὁποῖον σήμερον ἐκομίσθη μοι. Διὸ ἡ ταχύτης εἶναι ἀναγκαστικὴ, καὶ σποντήτατε, ὅτι ἐκορυφώθη πλέον. Ἐάν δὲ ἀπὸ περιστατικῆς ἐμποδίσθη ὁ Κ. αὐτός, τέλος πάντων, ὅς σκελθῇ ἄλλος τις ὁμοῖός του πάρτετε μέτρα, πάρτετε μέτρα! οἱ λόγοι δὲν κάμουν δουλιάν. Βλὴς τὰ κλοῦμπια δὲν γίνονται ἄνδρες οὔτε εἰς τὰ παντοῦρια. Σὺς τὰ λέγω μὲ ἀγανάκτησιν, διότι ἐξοδεύη τοσοῦτος καιρός. Ἡ ἀμικρία εἰς σὰς καὶ τέλος, ὅν ὁ οὐρανὸς μὲ ἐπισκιάσῃ, φαντασθῆτε καὶ τὰ μέλλοντα.

Ὁ σὸς εἰλικρινὴς ἀδελφός.

Ἀμόδιος (Γρ. Δικαίος **Φλέσας**.)

Τῇ 22. Φεβρουαρίου 1821. Ἐκ τῶν Νο. 2.

Τῷ Κυρίῳ Θυμῇδῃ,

Εἰς Ἰσμαήλ.

Επιστολή 3: Προς Εμμανουήλ Ξάνθο 22 Φεβρουαρίου 1821

Σοιγ. Μ. α. Ἀριθ. 109.

Ἐντιμώτατοι Κύριοι (Ξάνθε.)

Καὶ πρότερον κατὰ τὴν ἐπιταγὴν σας δὲν ἐλείψαμεν νὰ γράψωμεν πρὸς τοὺς Νο. 2. Ἐκδοκητικοὺς τὰ δέοντα περὶ τῆς ἐγγύτητος τοῦ Ἰσχυρισμοῦ διὰ νὰ ἐτοιμάσωσι τοὺς λογαριασμοὺς τῆς συντροφίης μας, τὰ ὅποια γράμματα μ' ὄλον ὅτι βραδέως ἔλαβον διὰ τὴν κακοήθειαν τοῦ Κυρίου. Η. Ρ. εἰς τὸν ὅποιον, ὡς ἰσχυρὸν ἐνεπιστεύθη αὐτῇ ἡ παρακαταθήκη, μόλου τοῦτο εἰς δουλοχρεῖς οὔτοι ἀπόγονοι τῶν προγόνων μας, ἄφρονες καὶ ἀνάγκη, ἐργασιῶν καὶ παρεδόθησαν ὅλοι ἀμέσως εἰς τὰ χεῖράς. Καὶ τότε μὲν δὲν ἐπαύσαμεν νὰ ἐνεργήσωμεν τὰς ἐπιταγὰς σας, καὶ ἐπειτα ἐν Ἰσημῇ εἰς τὸ Ν. 104. Λαβόντες τὴν διαταγὰς τοῦ Σεβαστοῦ γενικοῦ Ἐφόρου, οὕτως ἀμελήσαμεν, οὔτε καιρὸν διετρίψαμεν ματαίως, ἀλλ' ἐφοδιάσαν-

τις τὰ εὐρισκόμενα σύνεργα εἰς τὰ περί τὸ Ν. 51. μέρη μὲ
 τῆς ἀναγκαίας ἐτοιμασίας, ἀμέσως διεπλεύσαμεν εἰς τὸ Ν.
 62. ὅπου τί χρὴ λέγειν τὰ ἐπιχειρήματά μου; Ἀνεχώρητα καί-
 κεῖθεν περὶ τὰ τέλη Νοεμβρίου παρέπλευσα τὰ 66. διεπέρα-
 σα ἄντικρυ, ἐντάμωσα τοὺς διδασκάλους τῆς σχολῆς, καὶ
 εὐδιάθετα τὰς καρδίας τῶν ἐκεῖ σιγῶν. Ἐγραψά ἀπὸ μέρους
 κῆς βραχὺς πρὸς τοὺς 68. κρεδιτάρων τὸν Ἡβὸν Ῥῆγαν ὅς-
 τις ἤδη καὶ ἐπέστρεψε μὲ τὸ τέταρτον πραγματείας κρεμορ-
 ταρτάρου διακόσια ἐβδομηκοντα βαρέλια, καὶ Μ. καντάρια σα-
 ράντα, καὶ ἐν, καὶ ὑποσχέσεις, ἐὰν ὁ Ἀρμόδιος δαρείσῃ πρὸς
 αὐτοὺς νᾶ προμυθεύωσι καὶ ἄλλας τρεχούσας πραγματείας,
 καὶ ἔτι εἴκοσι φανοῦρες λιθάρια διὰ δένδρα ὡς ἀναγκαιότατα,
 λέγοντες ὅτι μὴν ἔχοντες ὑποδήματα ἱκανά, δὲν ἐδυνήθησαν
 νᾶ ἐκπληρώσωσι τῆς ἐπιτυχῆς τῶν φίλων. Ταῦτα δανείσας
 ἐκεῖτε καὶ διαπραχῆς, διέβην εἰς τὰ Ν. 6. καθεῖ καθὼς καὶ
 εἰς τὰ 5. εὐρὼν ἐν ἀμερικανίᾳ ἐκίνησα καὶ προθύμους ἀπε-
 κχτίστησα. Ἀποστείλας δὲ τὸν Ἰπποῖον εἰς τὰ 83. κατὰ τὸ τέ-
 λος Δεκεμβρίου, διεπέρασα εἰς τὸ Ν. 2. καὶ παρῆλθον μὲ κα-
 λὴν ἑκβαπιν, ὥστε, ἐπειδὴ ἠλπίζομεν τοῦ Καλοῦ μας τὸν ἐρ-
 χομὸν ὅσον τάχος, τόσον οἱ Ἐκδικητικοί, ὅσον καὶ οἱ πρῶ-
 θυμοι εἶναι μετέωροι, καὶ ἴστανται καχεχνότες πρὸς τὴν φωνὴν
 τοῦ αὐτοῦ Καλοῦ. Περὶ τούτων καὶ τὰ ἀποραπισθέντα ἐν συ-
 νόδῳ σᾶς ἰδεάσμεν καὶ πρὸ τοῦ, μέσου τῶν 62. καὶ τώρα πάλ-
 λιν ἐπίτηδες στέλλομεν τὸν ἐπιφέροντα Καπ. Γ. Πατρίκιον
 Ἰθακίσιον μὲ τὸ παρόν μας, διὰ νᾶ σᾶς ἀναγγεῖλῃ τὰ καθ' ἡ-
 μᾶς καὶ διὰ ζώσης φωνῆς. Λοιπὸν διὰ τὸν Θεόν! μὴν ἀφί-
 σετε νᾶ παρέργεται ὁ καιρός. Οἱ Μάτοικοι πληρωμὴν μὲ
 πληρωμὴν σκοτεινιάζονται, καὶ εἶναι γόστα καὶ γόστα με-
 γάλη, καὶ ἔχετε νᾶ δώσετε λόγον, ἐὰν διὰ τὴν ἀργησίαν τοῦ
 προσδοκωμένου Καλοῦ ἀνθρώπου βιασθῶμεν οἱ πρόθυμοι νᾶ πεί-
 θωμεν ζημίας, ὅσας δὲν ἐλπίζομεν, τὸ ὅποιον ἀρεύκτως ἐὰν
 δὲν φανῇ ὡς εὐροτὴν μίαν ἐνταῦθα, θέλομεν δοκιμάσῃ ἀπὸ
 μέρους τῶν ἀκαταθίων, ὅσα ἤλπορεῖτε νᾶ στοχασθῇτε ἀνευ λό-
 γου κινούμενοι, ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ τοῦ ἐμπορίου εἶναι ἡ τάξις καὶ

ἁρμονία τοῦ ἐμπόρου καὶ ἡ ἐν καιρῷ πρόβλεψις τῶν πραγμάτων καὶ πώλησις αὐτῶν. Πάρετε λοιπὸν μέτρα, ἐὰν δὲν ἀγαπᾷτε νὰ ζημιωθῆμεν. Ὁ καιρὸς περὶ καὶ δὲν προσμένει τὴν βραδύτητα καὶ τὰ κέρη οὐ ὥς εἶπεῖν ἐκάστου ἡμῶν.

Τὰ τοῦ Πανθεοῦ προχωροῦν γιγαντικὰ μὲ τῶν προθύμων βρυαρδῶν μας τὴν βοήθειαν καὶ τοῦτο βεβαιοῦται ἐκ τῶν Ν. 20. Δὲν ἐκτεινόμεθα περαιτέρω ἀλλὰ ἐπαγαλαμβάνοντες, ὅτι νὰ ἐπιταχυνθῇ ὁ Σεβαστός μας Καλὸς, μένομεν περιμένοντες ὅχι τὰς ἀποκρίσεις σας ἀλλ' αὐτὸν τὸν Καλόν. Ἀναγνώσατε τὸ περικλειόμενον, ὅπου θέλετε ἰδεῖ λαμπρότατον ξεβούλωμα· σήμερον ἐκομίσθη ἐπ' ἀγαθῷ, διὰ νὰ σᾶς τὸ περικλείτω νὰ ἰδῆτε πόσον ἐκορυφώθη τὸ πρᾶγμα. Πάρετε λοιπὸν μέτρα· ὁ καιρὸς δὲν προσμένει τὴν ἐδικὴν μου καὶ ἐδικὴν σου ἀργοπορίαν, καὶ τέλος ἡ κατὰκρισις καὶ τὸ αἰώνιον ὄνειδος τῆς ζημίας, ἃς ᾔνοι εἰς βάρος σας. Ἐξῆρωθε.

Ὁ σὸς εἰλικρινὴς ἀδελφός.

Ἀρμόδιος (Φλέσας.)

Τῇ 22. Φεβρουαρίου. 1821. Ἐν ἀριθ. 24

Υ. Γ. Αὐτὸ τὸ ξεβούλωμα προέρχεται ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν τῶν. . . . καὶ δόξατε τὴν εἰδήσιν τοῦ Καλοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον πολιτευόμενος τοὺς ἐσύστησα.

Επιστολή 4: 2η προς Εμμανουήλ Ξάνθο, 22 Φεβρουαρίου 1821

Ἀριθ. 158.

Φίλιππε ἀδελφε Α. Θ. (Ξάνθε.)

Τριπολιτζά τῇ 16 Μαρτίου 1822.

Ἀφ' ἧς ὥρας ἀνεχωρήσαμεν ἀπὸ τὸ Ἰσμαήλ, δὲν ἠξιώθη ἀδελφικῶς γράμματός σας, καὶ τί τὸ αἴτιον ἀγνοῶ. Ἐγὼ δὲν γνωρίζω νὰ παρεκτράπην τῶν καθηκόντων τῆς φιλίας, μήτε εἰς τὸ ὁποῖον χρέος ἐδιωρίσθη παρὰ τῶν Κυρίων μου ἕκαστα μικρὰν ἔλλειψιν. Ἀλλὰ τὸ ὑποῦργημά μου ἐτελείωσε μὲ τὸν θαυμαστόν τρόπον, καθὼς ἕως τώρα δὲν ἀμφοβόλλω, ὅτι οἱ Κύριοί μου ἐπληροφορήθησαν. Καὶ διὰ νὰ μὴν ἐκτανθῶ εἰς αὐτὸ τὸ κεφάλαιον, ἀφίνω τὴν ὑπόθεσιν νὰ τὴν παραστήσῃ λεπτομερῶς ὁ ἐδικός της κύριος Θεόδωρος Μαρκάκης. Ἐδὼ εὐρίσκεται ὁ Α. Ζ. (ὁ Ἀνθίμος Γαζής) ὁ Ἰωαννίδης. (Ἀναγνωττόπουλος) ὁ ἀδελφὸς τοῦ Καλοῦ (Δημήτριος Ὑψηλάντης) οἱ δύο ἀδελφοὶ τοῦ Α. Κ. (τοῦ Παναγιώτου Σέκερη.) Ἐπιθυμοῦσα ὁμοῦ μὲ τὸν Ἀρμόδιον (Γρηγ. Δικαῖον Φλέσαν) νὰ παρευρίσκηται καὶ ὁ Κύριος Θουμῆδης (Ξάνθος). Ὅθεν ἂς ἐκβάλῃ καὶ ἡ ἀμφοβολίαν, καὶ ἂς ἐξακολουθήσῃ τὸν δρόμον τοῦ διὰ ἐδῶ. Ὑγίαινε.

Ὁ ἀδελφός σου Α. Μ.

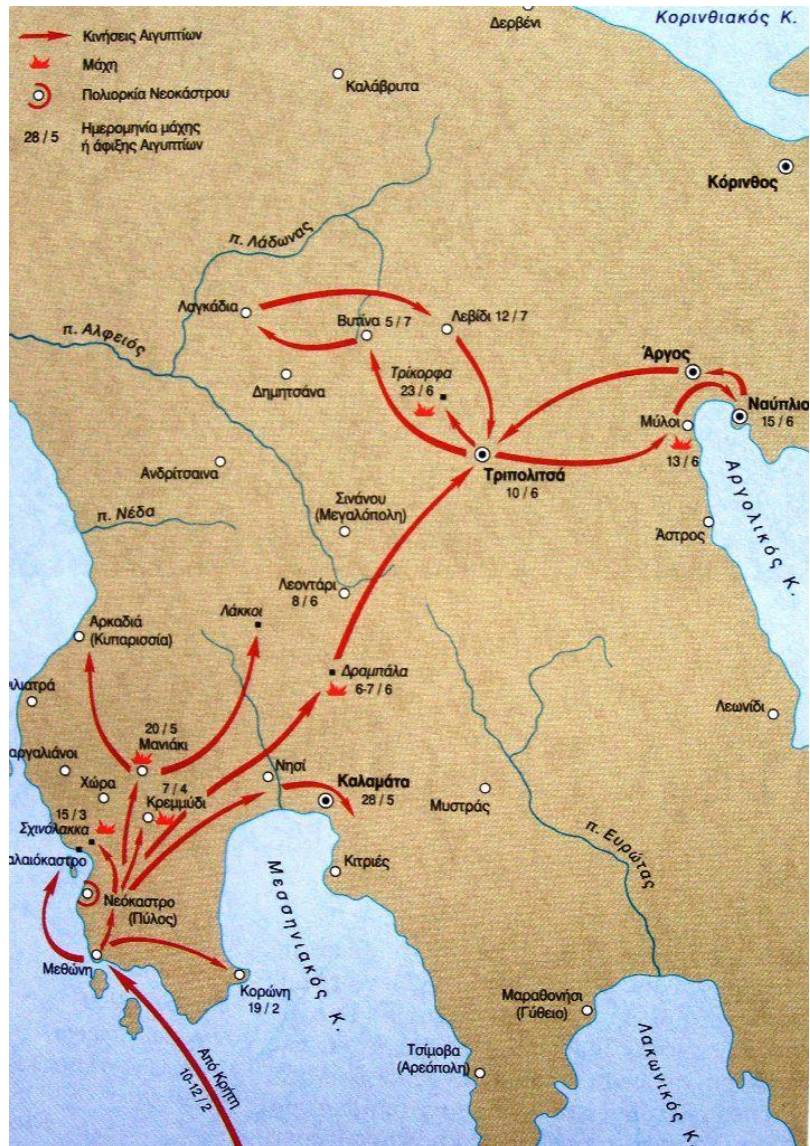
(Γρηγόριος Δικαῖος Φλέσας.)

—0—

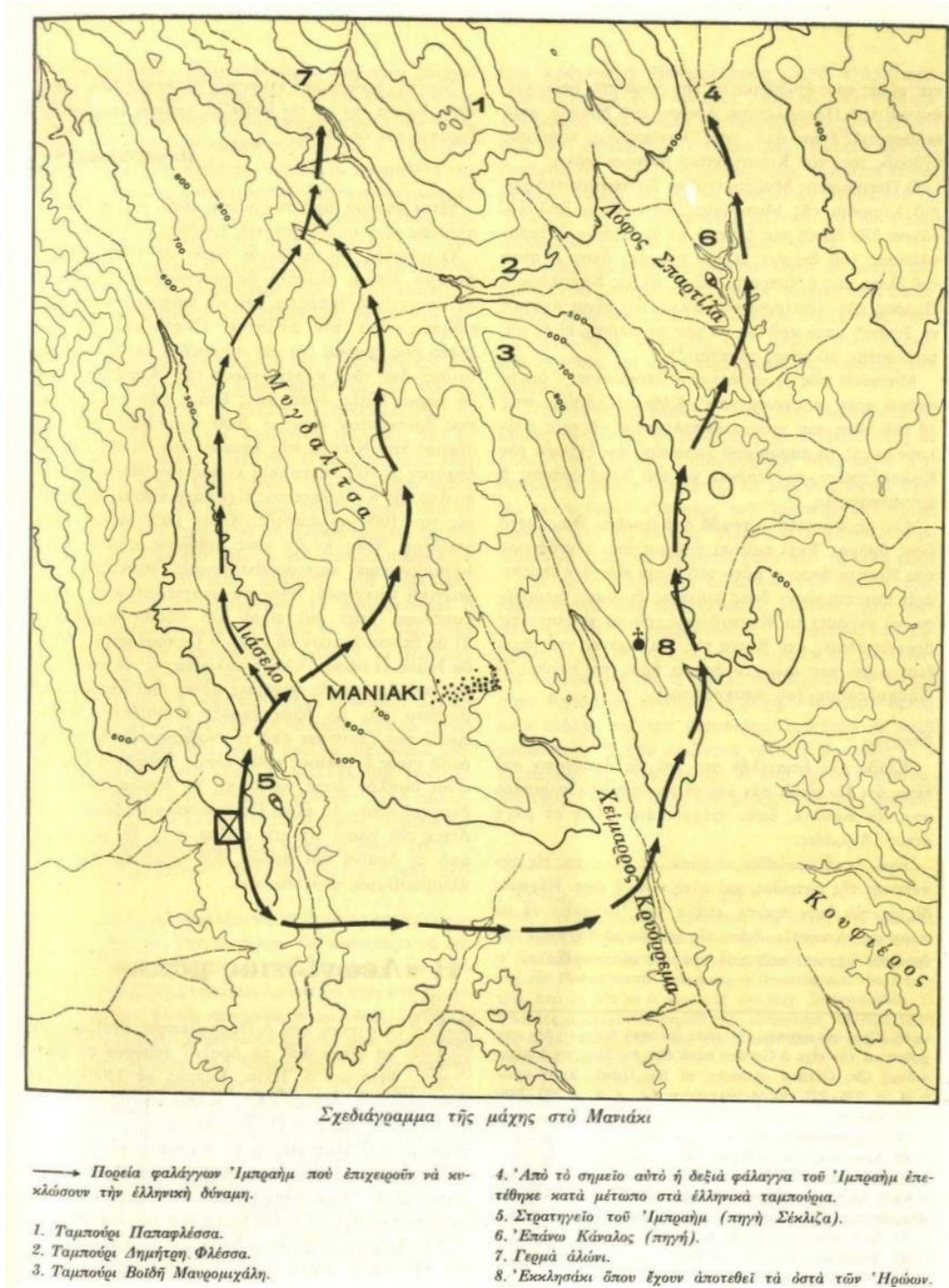
Επιστολή 5: Προς Εμμανουήλ Ξάνθο 16 Μαρτίου 18

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Γ» ΣΤΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η Μάχη στο Μανιάκι

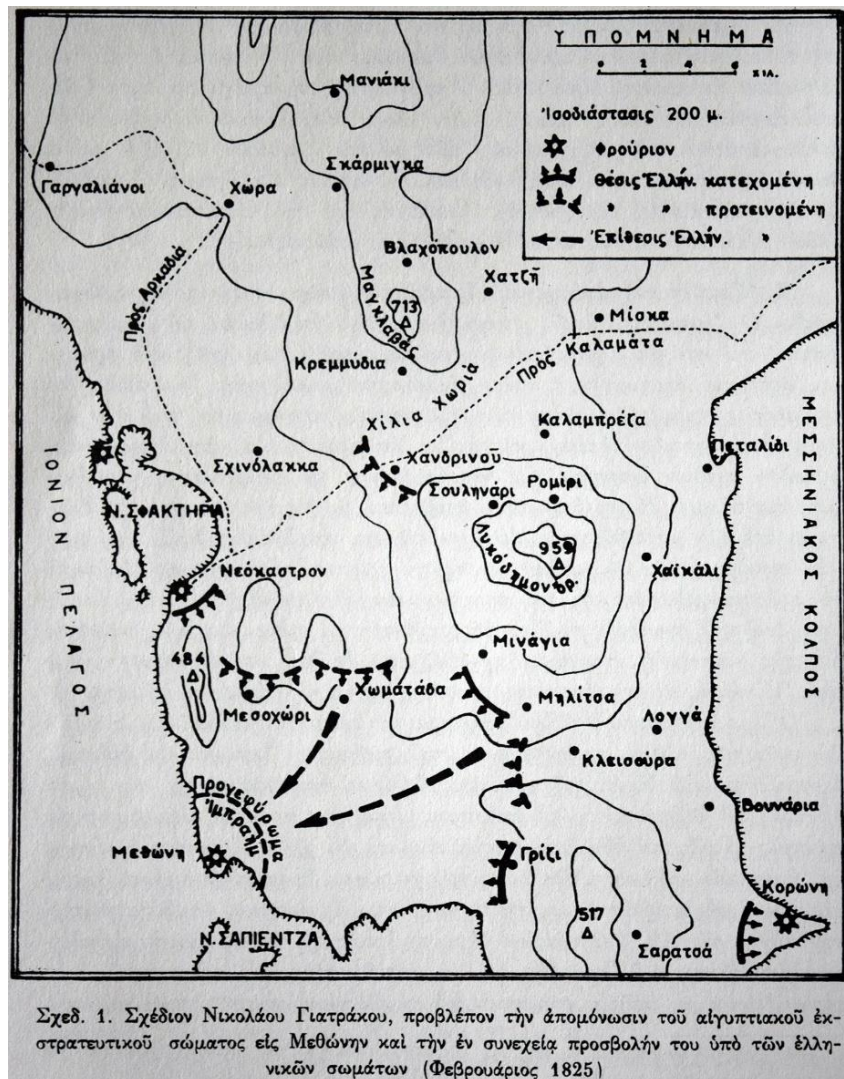
Εικόνα 1: Σχεδιάγραμμα πορείας του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο¹⁷¹

¹⁷¹ Ο Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο-Παπαφλέσσας. Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο: <https://quizizz.com/admin/quiz/605f6a6f3b8b8d001b9929cd/o-/>

Εικόνα 2: Σχεδιάγραμμα της μάχης στο Μανιάκι¹⁷²

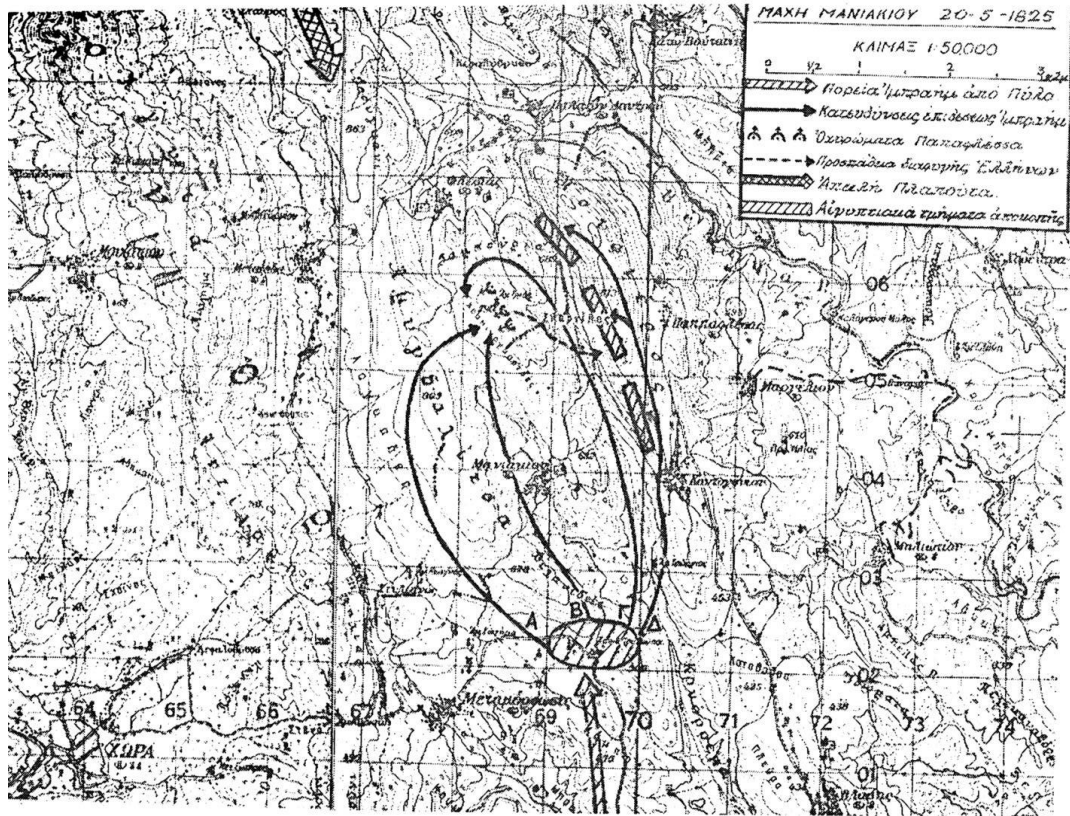
¹⁷² *Ἡ Μάχη στο Μανιάκι (20 Μαΐου 1825)*. (2012, Μάιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 ἀπὸ τὸ σύνδεσμο <http://greekworldhistory.blogspot.com/2014/05/20-1825.html>

Εικόνα 3: Σχέδιο Νικολάου Γιατράκου, της μάχης στα Μηνάγια 1825¹⁷³

¹⁷³ *Η Μάχη στα Κάτω Μηνάγια, 1825.* (2017, Ιούνιος). Ανακτήθηκε την 18/2/23 από το σύνδεσμο <https://aristomenismessinios.blogspot.com/2017/06/1825.html>

Η μάχη στο Μανιάκι (σχέδιο του Κ.Α. Κοτσώνη).

Εικόνα 4: Σχέδιο Α. Κοτσώνη, της μάχης στο Μανιάκι 1825¹⁷⁴

¹⁷⁴ Καπετανάκης, Σ. (2015), *Οι Μανιάτες στην Επανάσταση του 1821*, Αθήνα: Λακωνικές Σπουδές. (σ.565)